

**ΙΑΤΡΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
200 ΧΡΟΝΙΑ**

**ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ.Κ. ΧΑΝΤΖΗΣΑΛΑΤΑΣ
2021**

«Μεταφορά τραυματία»
Εθνική Πινακοθήκη Ελλάδος

«Μεταφορά τραυματία»
Εθνική Πινακοθήκη Ελλάδος

«Τυφλός τραυματίας»
Εθνική Πινακοθήκη Ελλάδος

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΜΕΡΟΣ Α'

ΙΑΤΡΟΙ-ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

A.1 Εισαγωγή

A.2 Άγνωστοι γιατροί

A.3 Εμπειρικοί γιατροί

A.4 Μοναχοί-Εμπειρικοί γιατροί

ΜΕΡΟΣ Β'

ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ & ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

B.1 Εισαγωγή

B.2 Συνθήκες δημόσιας υγείας

B.3 Επιστήμονες γιατροί κατά την Ελληνική Επανάσταση

B.4 Πρακτικοί γιατροί κατά την Ελληνική Επανάσταση

B.5 Κομπογιαννίτες και Τσαρλατάνοι

B.6 Παρεχόμενες υγειονομικές υπηρεσίες

B.7 Τακτικός στρατός και υγειονομική υπηρεσία

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν αποφασίσαμε να κάμουμε την Επανάσταση, δεν εσυλλογισθήκαμε, ούτε πόσοι είμεθα, ούτε πως δεν έχουμε άρματα, ούτε ότι οι Τούρκοι εβαστούσαν τα κάστρα και τας πόλεις, ούτε κανένας φρόνιμος μας είπε: «πού πάτε εδώ να πολεμήσετε με τα σιταροκάραβα βατσέλια;» Αλλά, ως μια βροχή, έπεσε εις όλους μας η επιθυμία της Ελευθερίας μας και όλοι και οι κληρικοί και οι προεστοί και οι καπεταναίοι και οι πεπαιδευμένοι και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι εσυμφωνήσαμε εις αυτόν το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση».

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (Από το λόγο του στην Πνύκα στις 8 Οκτωβρίου 1838).

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, **ε π ι κ ό ς** απελευθερωτικός αγώνας, του επί αιώνες, υπόδουλου Ελληνικού λαού, **υ π ή ρ ξ ε ο π ι ο** σημαντικός σταθμός της ιστορίας του **Ν ε ώ τ ε ρ ο υ** Ελληνισμού.

Σφράγισε την Εθνική πορεία των Ελλήνων, αφού η επιτυχής τελική έκβασή του, μετά από εννιά χρόνια σκληρού, ηρωικού, αλλά και αιματηρού πολέμου, σε πολλά μέτωπα, σήμανε την ίδρυση, από το 1830, του Ελληνικού Κράτους και την ένταξη της Ελλάδος, ύστερα από πολλούς αγώνες, στον πολιτικό χάρτη των ανεξάρτητων κρατών της γης.

Και γύρω απ' αυτό το, αρχικά, μικρό κράτος, που δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες και τις θυσίες των αγωνιστών του '21, θα συγκεντρωθεί σιγά-σιγά όλος ο Ελληνισμός για να πραγματοποιήσει τη νέα του ιστορική πορεία.

Ο αγώνας της εθνικής παλιγγενεσίας, μακροχρόνιος, άνισος, με κορυφώσεις ηρωισμού αλλά και με περιόδους κάμψης και κατάπτωσης, κατόρθωσε να σφυρηλατήσει την εθνική συνείδηση των Ελλήνων, να αναπτύξει την εθνική τους ενότητα και να εμπνεύσει τις επόμενες γενιές για διαδοχικές εξορμήσεις και απελευθερώσεις ώστε να λάβει η Ελλάδα τη σημερινή της μορφή.

Ακόμη, σε καιρούς απογοήτευσης και δοκιμασίας, εμπύχωσε τους αλύτρωτους Έλληνες και τους έδωσε τη δύναμη για καρτερία και αντίσταση, μέχρι να μπορέσουν να πετύχουν κι αυτοί την εθνική τους αποκατάσταση και ένταξη στον εθνικό κορμό.

Ταυτόχρονα, υπήρξε κορυφαίο πολιτικό γεγονός και για την ίδια την ιστορία της Ευρώπης, αφού απασχόλησε την ευρωπαϊκή διπλωματία, ενεργοποίησε τις φιλελεύθερες συνειδήσεις, προκάλεσε το φιλελληνικό κίνημα, όπλισε με προσδοκίες τους Ευρωπαϊκούς λαούς που αναζητούσαν την εθνική τους δικαίωση, παρέσυρε **κ υ**

βερνήσεις μεγάλων δυνάμεων να ενδιαφερθούν, θετικά ή αρνητικά, και στο τέλος να υποχρεωθούν να συνεργασθούν και να συνυπογράψουν τα πρωτόκολλα για την ίδρυση του **Νεοελληνικού** κράτους.

Η Ελληνική Επανάσταση, παρουσίασε έντονες διακυμάνσεις κατά τα εννέα χρόνια της διάρκειάς της, με εναλλαγές επιτυχιών αλλά και αποτυχιών, εμφύλιους σπαραγμούς, μέχρι να μπορέσει να ισχυροποιηθεί και να αναγνωριστεί από τις εγγυήτριες δυνάμεις με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1830, που δημιούργησε το ανεξάρτητο **Ελληνικό Κράτος**.

Απόσπασμα από τον αυθεντικό λόγο του Στρατηγού, **Γιάννη Μακρυγιάννη**:

«Τούτην την πατρίδα την έχομεν όλοι μαζί, και σοφοί και αμαθείς και στρατιωτικοί και οι πλέον μικρότεροι άνθρωποι. Όσοι αγωνιστήκαμεν, αναλόγως ο καθείς, έχομεν να ζήσωμεν εδώ. Το λοιπόν δουλέψαμεν όλοι μαζί, να την φυλάμεν κι όλοι μαζί. Και να μην λέγει ούτε ο δυνατός «εγώ», ούτε ο αδύνατος. Ξέρετε πότε να λέγη ο καθείς «εγώ»; Όταν αγωνιστή μόνος του και φκιάση ή χαλάση, να λέγη «εγώ». Όταν όμως αγωνίζονται πολλοί και φκιάνουν, τότε να λή «εμείς». Είμαστε εις το «εμείς» και όχι εις το «εγώ». Και εις το εξής να μάθωμεν γνώση, αν θέλωμεν να φκιάσωμεν χωριόν, να ζήσωμεν όλοι μαζί».

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η Ελληνική Επανάσταση ή Επανάσταση του 1821 ήταν η ένοπλη εξέγερση την οποία διεξήγαγαν επαναστατημένοι Έλληνες εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους.

Η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων εντοπίζεται κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, περί τον 13ο έως 15ο αιώνα, αλλά οι απαρχές του ελληνικού εθνικού κινήματος που οδήγησε στην Επανάσταση εμφανίζονται πολλούς αιώνες αργότερα, στην ώριμη φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Την περίοδο αυτή, η διάδοση της παιδείας συνοδεύτηκε με τη διάδοση -αρχικά μεταξύ των Ελλήνων που ζούσαν στις παροικίες της Δυτικής Ευρώπης και είχαν φιλοδυτικό προσανατολισμό- της ιδέας της ύπαρξης ενός ελληνικού έθνους που συνδεόταν με την αρχαία Ελλάδα και δικαιούταν χωριστή πολιτική ύπαρξη. **Μία από τις οργανώσεις που δημιουργήθηκαν μέσα σε αυτό το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα ήταν η Φιλική Εταιρεία, μια μυστική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό από τρεις Έλληνες εμπόρους με σκοπό την προετοιμασία μιας ελληνικής επανάστασης.** Οι Φιλικοί είχαν αρχικά περιορισμένη επιτυχία, οικειοποιούμενοι, όμως, μια παράδοση ορθόδοξων προφητειών για την ανασύσταση της ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και αφήνοντας να εννοηθεί ότι είχαν τη στήριξη της τσαρικής Ρωσίας, κατάφεραν εν μέσω μιας κρίσης της εμπορικής ναυτιλίας, από το 1815 και εξής, να προσεταιριστούν τα παραδοσιακά ελληνορθόδοξα στρώματα.

Τον Φεβρουάριο του 1821 ο αρχηγός της Εταιρείας, Αλέξανδρος Υψηλάντης, εισέβαλε στη Μολδοβλαχία, ενώ τον επόμενο μήνα οι Φιλικοί δημιούργησαν επαναστατικές εστίες από τη Μακεδονία ως την Κρήτη. Οι επαναστάτες αφορίστηκαν από τη σύνοδο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, αλλά οι οθωμανικές αρχές προχώρησαν σε σφαγές αμάχων και εκτελέσεις προυχόντων, συμπεριλαμβανομένου του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε'. Η εκστρατεία του Υψηλάντη απέτυχε και σε σύντομο χρονικό διάστημα τα οθωμανικά στρατεύματα έσβησαν τις περισσότερες από τις επαναστατικές εστίες της ηπειρωτικής Ελλάδας, όμως οι επαναστάτες κατάφεραν να υπερισχύσουν στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και σε πολλά νησιά του Αιγαίου.

Τα επόμενα δύο χρόνια οι Έλληνες εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία των Οθωμανών να επικεντρωθούν στην επανάσταση λόγω των πολλαπλών ανοιχτών μετώπων που είχαν (με το κυριότερο μέρος του στρατού να πολεμάει τους Πέρσες στα βόρεια της Μικράς Ασίας) νίκησαν τις στρατιές που έστειλε εναντίον τους ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β', οργανώθηκαν πολιτικά και συνέστησαν προσωρινή κεντρική διοίκηση, η οποία επέβαλε την εξουσία της στους επαναστατημένους μετά από δύο εμφυλίους πολέμους. Οι οθωμανικές δυνάμεις με τη συνδρομή του Ιμπραήμ πασά της Αιγύπτου κατάφεραν να περιορίσουν σημαντικά την επανάσταση, αλλά η πτώση του

Μεσολογγίου, το 1826, σε συνδυασμό με το κίνημα του Φιλελληνισμού, συνέβαλαν στη μεταβολή της διπλωματικής στάσης των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων, που είχαν αντιμετωπίσει με δυσαρέσκεια το ξέσπασμα της επανάστασης. Η διπλωματική ανάμιξη της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας και η ένοπλη παρέμβασή τους με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, τη γαλλική εκστρατεία του Μοριά και το ρωσοτουρκικό πόλεμο συνέβαλαν στην επιτυχή έκβαση του αγώνα των Ελλήνων, αναγκάζοντας την Πύλη να αποσύρει τις δυνάμεις της αρχικά από την Πελοπόννησο και έπειτα από τη Στερεά Ελλάδα.

Το 1827 επιλέχτηκε ως πρώτος Κυβερνήτης της Ελληνικής Πολιτείας ο Ιωάννης Καποδίστριας, που ως τη δολοφονία του το 1831 ασχολήθηκε με την αναδιοργάνωση στο εσωτερικό και την προώθηση των ελληνικών θέσεων στο εξωτερικό. Από το 1827 και εξής συνομολογήθηκε μια σειρά συνθηκών και τελικά η ελληνική ανεξαρτησία αναγνωρίστηκε το 1830 με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου. Τα σύνορα του νέου κράτους οριστικοποιήθηκαν το 1832 στη γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού και αναγνωρίστηκαν τον ίδιο χρόνο με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης. Μετά από χίλιες μάχες και μεγάλες ανθρώπινες απώλειες, το κράτος που προέκυψε ήταν περιορισμένο εδαφικά δίχως να περιλαμβάνει όλα τα εδάφη που κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς. Ως πολίτευμα καθορίστηκε η μοναρχία, και μετά την άρνηση του Σάξονα πρίγκιπα του Οίκου της Σαξονίας-Κόμπουργκ Λεοπόλδου, βασιλιάς διορίστηκε ο Βαυαρός πρίγκιπας Όθωνας, που έφτασε στην Ελλάδα το 1833. Το σύνθημα της επανάστασης, «**Ελευθερία ή Θάνατος**», έγινε το εθνικό σύνθημα της Ελλάδας και από το 1838 η 25η Μαρτίου, επέτειος εορτασμού της έναρξης της επανάστασης, καθιερώθηκε ως ημέρα εθνικής εορτής και αργίας.

Έτσι λοιπόν, καθώς συμπληρώνονται 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, θέλοντας να συμβάλλω, ως μέλος του Δ.Σ. της Ε.Ε.Ι.Λ., στις εκδηλώσεις που θα συνοδεύουν το γεγονός αυτό έγραψα το παρόν πόνημα στο οποίο συμπεριέλαβα ιατρούς-λόγιους που έδρασαν στην περίοδο εκείνη.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΙΑΤΡΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

A.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την πάροδο του χρόνου, ο αριθμός των λογίων-γιατρών με έγκυρες και επιστημονικές σπουδές άρχισε να μεγαλώνει. Όλοι εκείνοι που γεννήθηκαν κατά τον 18ο αιώνα (1700-1799) και οι οποίοι άκμασαν το ίδιο και τον επόμενο (19ο) αιώνα, είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, καθώς στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα δεν υπήρχε Πανεπιστήμιο. Οι σπουδές τους γίνονταν σε χώρες της Ευρώπης και κατά κανόνα σε ιταλικά πανεπιστήμια. Μικρότερος είναι ο αριθμός εκείνων που σπουδάζουν στη Βιέννη ή στο Halle ή στο Παρίσι. Δεν σημειώνονται ακόμα μετακινήσεις για σπουδές προς το Νέο Κόσμο. Η εκπαίδευση των γιατρών εξακολουθεί να εκτείνεται σε διάφορα πεδία. Εκτός από τα αμιγώς βιοϊατρικά αντικείμενα, σημαντικό τμήμα των σπουδών αναφέρεται σε ανθρωπιστικά αντικείμενα, σε νεκρές και σε ζωντανές γλώσσες. Γι' αυτό συχνά γιατροί που άκμασαν τον 18ο αιώνα, εκτός από την ιατρική τους προσφορά ασχολήθηκαν με την εκπαίδευση, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση της εθνικής γλώσσας και συνείδησης. Ορισμένοι μάλιστα ίδρυσαν, επέβλεψαν και χρηματοδότησαν σχολεία ελληνικών γραμμάτων.

Οι γιατροί που είχαν γεννηθεί τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα στη μεγάλη τους πλειοψηφία ήταν σε ακμή κατά τα χρόνια της προπαρασκευής και της διεξαγωγής του εθνικού αγώνα του 1821. Πολύ συχνά εγκατέλειψαν τις διάφορες εκτός Ελλάδας πόλεις, στις οποίες ασκούσαν την ιατρική ή άλλες δραστηριότητες, για να έρθουν στους τόπους του αγώνα. Πολλοί ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, ενώ άλλοι που δεν προσήλθαν στην Ελλάδα κινητοποίησαν ή συντόνισαν τα φιλελληνικά κινήματα, συγκέντρωσαν υλικά και χρήματα και γενικά μπήκαν στην υπηρεσία του αγώνα που τον συνειδητοποιούσαν ως εθνική ανάγκη. Άλλοι από τους γιατρούς που ασκούσαν την ιατρική σε διάφορα μέρη της Ελλάδας φρόντιζαν για τη διδασκαλία των νέων σε σχολές, καθώς είχαν πειστεί ότι η μόρφωση ήταν μια από τις προϋποθέσεις, μέσω της σύνδεσης με το ένδοξο παρελθόν, για τη δημιουργία ελληνικής εθνικής συνείδησης. Εξάλλου η επαγγελματική τους ιδιότητα τους έδινε τη δυνατότητα να έλθουν σε επαφή με διάφορα κοινωνικά στρώματα και να δημιουργήσουν σχέσεις εμπιστοσύνης και φιλίας, ιδιαίτερα χρήσιμες σε ανάλογες καταστάσεις.

Είναι τόσο μεγάλος ο αριθμός των αξιομνημόνευτων γιατρών της εποχής, που αναγκαστικά μερικοί μόνον από αυτούς μπορούν να αναφερθούν εδώ, ενώ υπήρξαν και άλλοι με εξίσου σημαντικές δραστηριότητες. Πολλοί από τους γεννημένους το 18ο αιώνα είχαν συμμετοχή στο κίνημα του νεοελληνικού διαφωτισμού, στήριξαν υγειονομικά την επανάσταση του 1821, ασχολήθηκαν με τη διακυβέρνηση της χώρας καταλαμβάνοντας ανώτατες κυβερνητικές βαθμίδες. Πολλοί από τους γιατρούς του

18ου αιώνα συγκαταλέγονται μεταξύ των πρωτοπόρων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Άλλοι πρωτοστάτησαν στα κοινωνικά ζητήματα, συμμετέχοντας στη διεκδίκηση του συντάγματος, την ισονομία των πολιτών, την ανύψωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Είναι σαφώς λιγότεροι, σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες, οι γιατροί θεολόγοι και κληρικοί, ίσως και λόγω της επίδρασης των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο αιώνας προετοίμασε τον πολύ επιστημονικότερο 19ο, κατά τον οποίον η ιατρική αναπτύχθηκε, λειτούργησε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ιδρύθηκαν επιστημονικές εταιρείες, εκδόθηκαν ιατρικά περιοδικά, ενώ από την εκπαιδευτική ύλη αφαιρέθηκαν εξωιατρικά αντικείμενα υπέρ της ολοένα αυξανόμενης ιατρικής ύλης.

Α.2 ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ

«Το νοσοκομείο, εξοχότατε, ηντήχησε να έχη ιατρούς σπουδαίους και φιλανθρώπους, αλλά δεν αρκεί μόνον η παιδεία και η επιμέλεια των ιατρών εις θεραπείαν των πασχόντων, ανάγκη πάσα να μη λείπωσι και όσα αναγκαιούν εις ανάπαυσιν και τροφήν των και εις ταχείαν ίασιν των πληγών των...»

Με αυτήν την επιστολή προς τον Καποδίστρια οι ιατροί **Ιωάννης Ολύμπιος** και **Νικόλαος Χορτάκης** περιγράφουν την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το νοσοκομείο της Ανατολικής Ρούμελης, μέρος στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι περισσότερες πολεμικές επιχειρήσεις στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821.

Αυτή είναι μόνο μία καταγραφή που έχει διασωθεί και δείχνει τον αγώνα των ιατρών της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο **Ιωάννης Ολύμπιος** από τη Σκοτίνα του Ολύμπου είναι μόνο μία από τις ηρωικές μορφές που έδιναν τη δική τους άνιση μάχη με το θάνατο προσπαθώντας να σώσουν τους χιλιάδες τραυματίες. Υποτυπώδη νοσοκομεία, χωρίς υγειονομικό υλικό και φάρμακα, και εμπειρικοί ιατροί, που στην πλειονότητά τους προσπαθούσαν να σώσουν τους πολεμιστές με τις γνώσεις της λαϊκής ιατρικής.

Υπάρχει ακόμη και μία περίπτωση, αυτή του εμπειρικού γιατρού Χρήστου Νικολαΐδη, που υπηρέτησε ως ιατροχειρουργός αφιλοκερδώς καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα και ο οποίος γιάτρευσε 59 τραυματίες της χλιαρχίας του “με ίδια ιατρικά, χωρίς να λάβει από κανέναν τίποτε”.

Τα νοσοκομεία του Αγώνα. Νοσοκομεία και νοσηλευτήρια στις αρχές του 19ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, δεν υπήρχαν. Τουλάχιστον όχι με τη σημερινή έννοια. Οι ιστορικοί της Επανάστασης αναφέρουν ως πρώτα νοσοκομεία αυτά των Πατρών, του Μεσολογγίου και του Ναυπλίου, τα οποία στην πραγματικότητα ήταν μικρά θεραπευτήρια με μία ή δύο αίθουσες νοσηλείας και μία κουζίνα, καθώς και έναν γιατρό, υπηρέτριες και συνήθως μία μαγείρισσα.

Το Νοσοκομείο του Μεσολογγίου φαίνεται να είναι από τα πρώτα που συστάθηκαν κατά την Επανάσταση. Η ίδρυσή του στα τέλη του 1821 οφείλεται στο φιλέλληνα ελβετό γιατρό και φαρμακοποιό Μάγερ. Το Νοσοκομείο του Μεσολογγίου βρέθηκε περισσότερο οργανωμένο και θωράκισε νοσηλευτικά τους κατοίκους της πόλης μέχρι

την ηρωική Έξοδο. Σε αυτό είχαν συμβάλει σημαντικά η άφιξη και η εγκατάσταση του λόρδου Βύρωνα, ο οποίος το συντήρησε με δικά του έξοδα.

Το πρώτο νοσοκομείο με υποτυπώδη οργάνωση λειτούργησε μετά το 1824 και ονομάστηκε “Νοσοκομείον των ενδεών και πληγωμένων”.

A.3 ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ

Οι ιατροί που περιέθαλψαν τους αγωνιστές κατά τον αγώνα του Έθνους για την ανεξαρτησία του ήσαν Έλληνες επιστήμονες ιατροί, φιλέλληνες επιστήμονες ιατροί και Έλληνες εμπειρικοί ιατροί. Όμως αριθμητικά λίγοι μόνο επιστήμονες ιατροί (Έλληνες και φιλέλληνες) κατέβηκαν στα πεδία των μαχών για να περιθάλψουν τους αγωνιστές. Βέβαια οι Έλληνες επιστήμονες ιατροί πρόσφεραν τεράστιες υπηρεσίες στον αγώνα γενικότερα.

Μη ξεχνάμε ότι γιατροί υπήρξαν μεγάλοι διαφωτιστές του Έθνους όπως ο **A. Κοραΐς**, σπουδαίοι φιλικόι και κατηχητές της Φιλικής εταιρείας όπως ο **N. Καλύβας**, συναγωνιστές του **Ρήγα Φεραίου**, μεγάλοι πολιτικοί της επανάστασεως όπως ο **I. Κωλέτης** και ο **Αλ. Μαυροκοδράτος**, προσωπικότητες που οργάνωσαν τα φιλελληνικά κοιμιτάτα της Ευρώπης όπως ο **Π. Ηπίτης**. Γιατρός ήταν εξ' άλλου και ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος **I.Καποδίστριας**. Οι γιατροί όμως που σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος της περίθαλψης των αγωνιστών της επανάστασεως του 1821 ήσαν οι εμπειρικοί ιατροί, οι ιατροχειρουργοί όπως ελέγοντο τότε. Οι εμπειρικοί γιατροί δεν είχαν καμιά σχέση με τους κομπογιαννίτες και τους αγύρτες, που ελυμαίνοντο τότε τους αφελείς κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου. Ήσαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, άνδρες σοβαροί και ανιδιοτελείς. Μεταξύ των υπήρχαν ιερείς και μοναχοί.

Είχαν μεγάλη εμπειρία στην τραυματολογία, δεξιοτέχνες ενίοτε στην ανάταξη καταγμάτων και εξάρθρωμάτων. Πολλοί από αυτούς είχαν μαθητεύσει σε σχολεία που λειτούργησαν κατά την τουρκοκρατία όπου εδιδάσκοντο μαθήματα σχετικά με την ιατροφαρμακευτική επιστήμη, όπως στη Χίο, στο Καρπενήσι, στην Αθήνα (Μονή Ασωμάτων), στο Μυστρά κ.λ.π. Πολλοί εμπειρικοί ιατροί ανήκαν σε ιατρικές οικογένειες στις οποίες οι όποιες ιατρικές γνώσεις μεταβιβάζοντο από τον ένα τον επόμενο, όπως ήταν η αρχαία ελληνική παράδοση. Άλλοι διδάχτηκαν την τέχνη κοντά σε άλλους ιατροχειρουργούς.

Την προσφορά των εμπειρικών ιατρών δεν πρέπει να την κρίνουμε με τα σημερινά κριτήρια. Αναλογιζόμενοι το επιστημονικό επίπεδο της ιατρικής της εποχής εκείνης θα συμφωνήσουμε ότι η ιατρική περίθαλψη που πρόσφεραν ήταν αξιόλογη. Μη ξεχνάμε ότι η αλματώδης εξέλιξη της ιατρικής άρχισε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πολύ αργότερα από τα χρόνια της επανάστασεως. Και για να αναφερθώ

ενδεικτικά στη μόλυνση των πολεμικών τραυμάτων και την ανάπτυξη γάγγραινας που ήταν μία από τα κυριότερα αίτια θανάτου των τραυματιών, σας θυμίζω ότι ο Παστέρ που πρώτος αντελήφθη την παθογόνο δράση των μικροβίων γεννήθηκε το 1822 και ο Λίστερ που εισήγαγε την έννοια της ασηψίας και αντισηψίας, δηλαδή την προφύλαξη από την παθογόνο δράση των μικροβίων, γεννήθηκε το 1827, και οι δύο στα χρόνια της επανάστασης.

Πέραν όμως των ιατρικών γνώσεων τους οι εμπειρικοί ιατροί είχαν τον σεβασμό και την εμπιστοσύνη των τραυματιών και ασθενών, που τις ικανότητες τους εγνώριζαν από την προ της επανάστασεως περίοδο, γι' αυτό πολλές φορές τους προτιμούσαν από τους επιτήμονες ιατρούς. Όπως μας πληροφορεί ο καθηγητής της Ιστορίας της ιατρικής Κ. Πουρναρόπουλος¹ έχουν καταγραφεί περισσότεροι από 200 εμπειρικοί ιατροί. Όλοι τους με την έναρξη της επανάστασης έτρεξαν να προσφέρουν της υπηρεσίες τους στο αγωνιζόμενο έθνος, οι περισσότεροι αφιλοκεδώς και με δικά τους φαρμακευτικά εφόδια. Μεταξύ αυτών προέχουσα θέση κατέχουν οι **έξι αδελφοί Γιατράκου**² από την Άρνα Λακωνίας. Ο μεγαλύτερος αδελφός Παναγιώτης είχε σπουδάσει για βραχύ χρονικό διάστημα ιατρική στην Ιταλία. Ήταν πρύχων της Λακωνίας και μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Ίδρυσε το ιατροφαρμακευτικό σχολείο του Μυστρά στο οποίο μαθήτευσαν πολλοί εμπειρικοί γιατροί του αγώνα και οι νεώτεροι αδελφοί του. Είχε ακόμα φροντίσει να προμηθευτεί με δικά του χρήματα, υγειονομικό υλικό για τις ανάγκες της επανάστασεως. Ο Γιατράκος ήταν και πολεμιστής και έλαβε μέρος σε πολλές μάχες με δικό του στρατιωτικό Σώμα. Ανεβίωσαν έτσι οι αδελφοί Γιατράκου το έπος των ομηρικών ιατρών **Μαχάωνος** και **Ποδαλείριου**, που ήσαν ταυτοχρόνως γιατροί και πολεμιστές. Και όχι μόνο οι αδελφοί Γιατράκου αλλά και οι πλείστοι των εμπειρικών ιατρών ήταν και πολεμιστές.

Το φτωχό νέο ελληνικό κράτος εσέβετο και αναγνώριζε την προσφορά των εμπειρικών ιατρών. Σε μερικούς από αυτούς μετά την απελευθέρωση έδωσε τον βαθμό του υπιάτρου (όμως χωρίς σύνταξη). Ο εμπειρικός ιατρός **Χρήστος Νικολαΐδης** από τον Πλατύγυρο της Μακεδονίας ήταν γιος πλούσιου γαιοκτήμονα. Μαζί με τους δύο αδελφούς του και 154 τάληρα για οικονομική βοήθεια του αγώνα κατέβηκαν στο Μωριά. Τα δύο αδέλφια του έπεσαν μαχόμενα για την πατρίδα, εκείνος δε προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στους αγωνιστές στα πεδία των μαχών. Θεωρείτο πολύ καλός ιατρός, πράγμα που το βεβαιώνει και ο **Γάλλος φιλέλληνας ιατρός Μπλοντό**. Μετά την απελευθέρωση διετέλεσε Δ/ντης του Νοσοκομείου Σαλαμίνας, παρά το μειονέκτημα ότι είχε ελάχιστες γραμματικές γνώσεις. Γεγονός που δείχνει την εκτίμηση που η πολιτεία είχε στους εμπειρικούς γιατρούς.

Δεν μπορώ παρά με σεβασμό ν' αναφερθώ στον τούρκο ταλαντούχο ιατροχειρουργό - φημισμένο εμπειρικό **Γιασάν Αγά Κούρταλη**-, στην ανατολική Στερεά που πρόσφερε πολλά στους αγωνιστές της επανάστασεως, παρά το γεγονός ότι είδε να φονεύονται μπροστά στα μάτια του από τους επαναστατημένους Έλληνες η σύζυγος του και τα

παιδιά του. **Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Μακρυγιάννης** (που θεραπεύτηκε από αυτόν), καθώς και **ο Νικηταράς** του είχαν μεγάλη εμπιστοσύνη^{3, 4}.

Α.4 ΜΟΝΑΧΟΙ-ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ

Θα αναφερθώ απλά στους μοναχούς εμπειρικούς ιατρούς που μετέτρεψαν τις μονές τους σε νοσηλεύτρια κατά την διάρκεια του αγώνα: Οι πιο διάσημοι απ' αυτούς ήταν ο Ηγούμενος της Μονής Φανερωμένης ο διακερωμένης της Σαλαμίνας **Γρηγόριος Κριμμένος** εμπειρικός ιατρός **Καλλίνικος της Μαντινείας** και ο άριστος **Μονής Κανδήλας** εμπειρικός ιατρός **Δανιήλ, Ηγούμενος της Μονής Κάτω Αγίου Γεωργίου Άργους**, είχε νοσηλευθεί και ο Κανέλλος Δεληγιάννης.

1. ΑΓΚΥΡΑΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ο Δημήτριος Αγκύραμος, Κωνσταντινουπολίτης στην καταγωγή, έζησε τον 18ο αιώνα. Έκανε σπουδές Ιατρικής σε διάφορα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και μετά την επιστροφή του άσκησε το επάγγελμα στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης οργάνωσε εκεί βοτανικό κήπο, τον οποίο εμπλούτισε με μεγάλη ποικιλία φαρμακευτικών φυτών. Μελέτησε τις θεραπευτικές τους ικανότητες σε διάφορες παθήσεις και απέκτησε φήμη όχι μόνο ως γιατρός αλλά και ως βοτανολόγος και ως λόγιος. Έγραψε μεγάλο πολύγλωσσο βοτανικό λεξικό στο οποίο δημοσιεύει περιγραφές των διαφόρων φυτών και τις θεραπευτικές τους εφαρμογές σε 6 γλώσσες: ελληνική, λατινική, γαλλική, περσική, αραβική και τουρκική.

2. ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ο Νικόλαος Αγραφιώτης, ο δεύτερος γιατρός που φέρεται με το ίδιο όνομα, έζησε τα τέλη του 18ου αιώνα. Προφανώς και αυτός είχε καταγωγή από κάποιο χωριό των Αγράφων, δεν γνωρίζουμε όμως ποιο, ούτε αν ήταν από το θεσσαλικό ή από το ευρυτανικό τμήμα τους. Αναφέρονται στα Άγραφα 120 χωριά και οικισμοί, που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη κυρίως κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Εντυπωσιακή ήταν η ανάπτυξη της παιδείας στην περιοχή και εκατοντάδες λόγιοι είχαν εκπαιδευτεί στις δέκα σχολές που λειτουργούσαν στα Άγραφα, ορισμένες ήδη από τον 17ο αιώνα.

Ένας από αυτούς τους λογίους ήταν και ο γιατρός Νικόλαος Αγραφιώτης. Όπως γράφει ο Κ. Σάθας στο έργο του «**Νεοελληνική Φιλολογία**» (1868), ο αναφερόμενος γιατρός μας άφησε το ερανοστικό - ανασκοπητικό έργο «**Ελλήνων ιατρών παλαιών τε και μεταγενεστέρων Επιτομή**».

3. ΑΔΑΜΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα αναφέρεται και ο Ιωάννης Αδάμης, ιατροφιλόσοφος από τη Μοσχόπολη της Βορείου Ηπείρου, που είχε σπουδάσει στη Χάλε. Το 1772 μεταφράζει εκεί το έργο του γιατρού Δαβίδ Σαμουήλ Μοδάι με τίτλο «**Σύντομος ερμηνεία περί της ενεργείας και ωφελείας μερικών εκλεκτών και δοκιμασμένων ιατρικών...**». Η μετάφραση «**εις την απλήν των σημερινών Γραικών διάλεκτον παρά του ελαχίστου εν σπουδαίοις Ιωάννου Αδάμη**» έγινε από τη λατινική γλώσσα.

4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ

Ο Ευστάθιος Αθανασίου είναι λόγιος και γιατρός του τέλους του 18ου αιώνα. Η καταγωγή του δεν μας είναι γνωστή, σπούδασε όμως στην πόλη Χάλε (Halle) της Σαξονίας, όπου και αναγορεύτηκε διδάκτωρ το 1794. Έγραψε τη μελέτη «**Ιστορία της ρίζης σκίλλας της θαλασσίας. Φυσικοϊατρικαί αποδείξεις**» (Historia Radicis Scillae Maritimae. Physicomedicae Specimini). Στο τέλος του βιβλίου ο Αθανασίου παραθέτει σχόλια τα οποία Έλληνες και ξένοι γιατροί του είχαν γράψει.

5. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης γεννήθηκε στον Τύρναβο (1780) και ήταν ανιψιός του περίφημου Άνθιμου Γαζή. Από τα μαθήματα του Ιωάννη Πέζαρου ήρθε σε επικοινωνία με το πνεύμα και τα μηνύματα του Διαφωτισμού. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Ιένας ιατρική, ορυκτολογία και φιλολογία, ενώ ασχολήθηκε και με τις ξένες γλώσσες. Εκτός από τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά γνώριζε αραβικά, τουρκικά, περσικά και ορισμένες ευρωπαϊκές γλώσσες. Αξιοποίησε το σύνολο των γνώσεών του και εκτός από φημισμένος γιατρός διακρίθηκε ως φιλόλογος και σημαντικός ανατολιστής. Ο Αλεξανδρίδης έχει σπουδαία συμβολή στον ελληνικό τύπο. Το 1812 κυκλοφόρησε στη Βιέννη την εφημερίδα «**Ελληνικός Τηλέγραφος**» που διατηρήθηκε ως το 1836. Παράλληλα από το 1817 και ως το 1821 κυκλοφόρησε το φιλολογικό παράρτημα της εφημερίδας με τον τίτλο «**Φιλολογικός Τηλέγραφος**». Το περιοδικό παρακολουθούσε την πολιτιστική - φιλολογική δραστηριότητα, ενώ έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ανατολικές φιλολογίες και ανάμεσά τους την αραβική και την κινεζική.

Ο Αλεξανδρίδης εκτός από την επιμέλεια της έκδοσης των εντύπων του δημοσίευσε

άρθρα του και στο έντυπο «**Λόγιος Ερμής**», μετέφρασε βιβλία και έγραψε άλλα με αντικείμενο τις ανατολικές γλώσσες. Το 1806 εκδίδει στη Βιέννη το έργο του «**Ελληνικός καθρέπτης**» με βιογραφικές και βιβλιογραφικές καταγραφές από την αρχαιότητα έως την άλωση. Ακολουθεί η δίτομη «**Ιστορία της Ελλάδος από της πρώτης καταβολής των ελληνικών πραγμάτων άχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως**» του Goldsmith (Βιέννη 1806). Στη 2η έκδοση του έργου προσθέτει και τρίτο τόμο με αντικείμενο τη Βυζαντινή ιστορία. Το 1812 εκδίδει πάντα στη Βιέννη, τη «**Γραμματική Γραικικο-Τουρκική**» και δύο λεξικά, το «**Λεξικόν Πρόχειρον της Γραικικής και Τουρκικής Διαλέκτου**» και το «**Λεξικόν Τουρκικο-γραικικόν σύντομον**». Εξέδωσε επίσης (1807) με δαπάνη των αδελφών Ζωσιμάδων μετάφραση μιας αραβικής γεωγραφίας του «**Αμπουλφέδα Ισμαήλ βασιλέως της Απαμείας**», συμπληρωμένη «**μετά τινών υποσημειώσεων υπό Δημητρίου Αλεξανδρίδου ιατρού του εκ Τυρνάβου της Θεσσαλίας και μέλους αντεπιστέλλοντος των εν Ιένη εταιριών της Ορυκτολογίας και της Φυσικής**», όπως γράφει στον μακρύ τίτλο του βιβλίου.

6. ΑΡΣΑΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Γιατρός, συγγραφέας και εθνικός ευεργέτης ο Απόστολος Αρσάκης (1790 ή 1792-1874) γεννήθηκε στην περιοχή της Κορυτσάς (Χοτόχοβο Βορείου Ηπείρου). Μαθητής του Νεόφυτου Δούκα, σπούδασε ιατρική στη Halle (Σαξονία) και διακρίθηκε για τις ικανότητές του. Το θέμα της διδακτορικής του διατριβής δεν ήταν κλινικό, αλλά θέμα βασικής έρευνας και είχε τίτλο «**Ανατομική περιγραφή του εγκεφάλου και του νωτιαίου μυελού των ιχθύων**». Ειδικεύτηκε στη χειρουργική και εργάστηκε στο Βουκουρέστι σε διοικητικά αξιώματα, διετέλεσε δε γραμματέας του ηγεμόνα Κούζα. Μετά τη συγκρότηση της Ελλάδας σε κράτος εκλέχτηκε βουλευτής και διορίστηκε υπουργός εξωτερικών. Η σημαντική δωρεά του στη «**Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία**», την οποία ίδρυσε, συνέβαλλε ουσιαστικά στη νεοελληνική εκπαίδευση. Ως συγγραφέας ο Αρσάκης έγραψε ωδή στον αυτοκράτορα Ναπολέοντα (1811), παρακινώντας τον να απελευθερώσει την Ελλάδα. Το 1813 δημοσίευσε στον «**Λόγιο Ερμή**» συνοπτική ιστορία της ιατρικής, ενώ αναφέρεται και η συγγραφή του ειδυλλίου «**Θύρσις και Δάφνη**» κατά μίμηση εκείνων του Θεόκριτου.

7. ΒΕΝΤΟΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Αν και δεν είναι γιατρός ο Γεώργιος Βεντότης (Ζάκυνθος 1757 - Βιέννη 1795) δικαιούται τη μνεία στη σειρά αυτή ως μεταφραστής ιατρικών βιβλίων. Μορφή του νεοελληνικού διαφωτισμού, φίλος του Ρήγα Φεραίου, εκδότης ελληνικής εφημερίδας (1784) που δεν διασώθηκαν φύλλα της, λόγιος και συγγραφέας άφησε πολύτιμα για τον διαφωτισμό έργα. Ανάμεσά τους λεξικά ευρωπαϊκών γλωσσών, βιβλία γνώσεων του φυσικού κόσμου, «**Αλφαβητάριον**» και «**Πινακίδιον**» αριθμητικής για τα παιδιά

κλπ. Η εδώ αναφορά του γίνεται για τη μετάφραση δύο εκλαϊκευτικών έργων του γιατρού André Tissot, τα οποία είχαν κυκλοφορήσει σε πολλαπλές εκδόσεις στις ευρωπαϊκές χώρες τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Τα βιβλία, όπως αναφέρονται εδώ με τους πλήρεις τίτλους τους είναι: «**Νουθεσία εις τον λαόν εις διαφύλαξιν της σωματικής υγείας**» (Βενετία 1780, σε δύο τόμους) και «**Αυνανισμού επιτομή**». Ήτις περιγράφει τα διάφορα πάθη όπου γεννώνται από τας ασελγείς ηδονάς και μάλιστα από την επάρατον πράξιν της μαλακίας. Εκ της γαλλικής εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον. Ενετήσι 1777 παρά Νικολάω Γλυκεί.

8. ΒΗΛΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Ο Ιωάννης Βηλαράς με καταγωγή από την Ήπειρο γεννήθηκε στα Κύθηρα (1770). Μαθήτευσε στη Σχολή του περίφημου Ψαλλίδα στα Ιωάννινα και σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα και στην Μπολόνια. Το 1797 μετείχε σε πολιτική κίνηση που εμπνεόταν από τον Ρήγα και φυλακίστηκε στη Βενετία. Απελευθερώθηκε όταν ο Ναπολέων κατέλαβε την πόλη. Επέστρεψε στα Ιωάννινα και επιλέχθηκε λόγω των σπουδών και των τίτλων του ως γιατρός του Βελή, γιου του Αλή Πασά, ακολουθώντας τον επί μια δεκαετία σε όλες τις στρατιωτικές μετακινήσεις του. Στα μεσοδιαστήματα ήταν γιατρός της οικογένειας του Βελή και η καταφυγή όλων των φτωχών της πόλης, στους οποίους παρείχε κάθε υπηρεσία δωρεάν. Μεταφέρουμε απόσπασμα από βιογραφικό σημείωμα που δημοσιεύθηκε στην «**Ανθολογία**» του «**Παρνασσού**» (1880) και το οποίο περιλαμβάνει ο Κωστής Παλαμάς (1935) σε άρθρο του για τον Βηλαρά: «**Εγκατεστάθη εις την πατρίδα του Ιωάννινα, εξασκόν το ιατρικόν του επάγγελμα και καλλιεργών τας Μούσας. Απωλέσας την περιουσίαν του κατά την εν έτει 1820 πολιορκίαν των Ιωαννίνων υπό των οθωμανικών στρατευμάτων και εις ευτελή περιελθών πενίαν, προς δε και υπό άλλων ψυχικών παθήσεων ταλαιπωρούμενος, κατέστρεψε το ζην κατά Δεκέμβριον του 1823 εν τινι χωρίω εις το Τσεπέλοβο του Ζαγορίου, όπου προς σωτηρίαν του είχε καταφύγει**».

Ο Βηλαράς επεδίωξε να γίνει η αρχαία γνώση κτήμα των πολλών μέσα από μεταφράσεις στην κοινή γλώσσα. Ο ίδιος μετέφρασε τη «**Βατραχομουμαχία**» του Ομήρου σε ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Σε πεζό λόγο απέδωσε τον διάλογο «**Κρίτων**» του Πλάτωνα. Έγραψε ερωτική και σατιρική ποίηση και θεωρείται ένας από τους προδρόμους του Σολωμού. Στα σατιρικά του αποτελούν στόχο και οι γιατροί («**Γιατρική παρηγοριά**», «**Συμβούλιο γιατρών**»), κυρίως δε οι αυτοδίδακτοι εμπειρικοί γιατροί («**Ο Ματσούκας ή ο αυτοδίδακτος γιατρός**»). Στα πλαίσια της ενημέρωσης έγραψε (1822) κείμενο με τον τίτλο «**Ο άνθρωπος και τα μέρη του**», μια αδρή σωματολογία για τα παιδιά. Εκτός από το προδρομικής αξίας πρωτότυπο λογοτεχνικό του έργο ο Βηλαράς θεωρείται ο πρώτος βοτανολόγος της εποχής του και εκλεκτός φαρμακοποιός. Όπως γράφει ο Π. Σύρρος «**μετέφρασε από τα ξενικά στη δημοτική πάμπολλους όρους και ονομασίες φαρμάκων**».

Μια ακόμα πολύ σημαντική συνιστώσα του έργου του Βηλαρά είναι η ενασχόλησή του με τη γλώσσα. Όχι απλώς πίστευε και καλλιεργούσε τη λαϊκή γλώσσα - αναγκαία προϋπόθεση ακριβούς επικοινωνίας - αλλά και τη μελέτησε θεωρητικά. «**Όσο ένα γένος φωτίζεται, τόσο η αίσθησή του ψηλαίνει σε κάθε είδος και η γλώσσα του αποκταίνει τη γλυκάδα και ημερωσύνη όπου αποκτούν και τα ήθη του**». Και αλλού: «**Χρειάζεται μια γλώσσα σε κάθε γένος για να γρoικιέται. Η αληθινή γλώσσα ενού γένου είναι η κοινή και συνηθισμένη σε όλους. Η γλώσσα πρέπει να ορθογράφεται και [να] μιλιέται. Τέλος, όσο δε λείψουν οι προλήψεις των λογιωτάτων, το Γένος δεν γλέπει ποτέ του ημέραν**». Ο Βηλαράς υποστήριξε ακόμα και τη φωνητική γραφή στο Βιβλίο του «**Ρομέηκη Γλώσσα**» που, όπως γράφει ο ίδιος, αποτελούσε «**γέννημα της φιλόγενης τρέλας μου**». Ο γιατρός του Βελή και της φτωχολογιάς των Ιωαννίνων φιλοδόξησε όχι μόνο τη δημοτική γλώσσα αλλά τη ριζική αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα και στο πολιτιστικό επίπεδο της εποχής του.

9. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης ο Φιλιππουπολίτης (γεννήθηκε το 1773) έμεινε γνωστός με το παρωνύμιο Λευκίας, λόγω της πρόωρης λεύκανσης των μαλλιών του. Σπούδασε στην Ιένα και στη Βιέννη, όπου και πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα. Θέμα της διατριβής του ήταν το «**Γυναικείων το Δεύτερο**», βιβλίο της ιπποκρατικής συλλογής. Έγινε μέλος επιστημονικών εταιρειών (και εκτός της ιατρικής) στην Ιένα και το Χάλε, άσκησε δε το επάγγελμα στην πατρίδα του, ίσως και σε ευρωπαϊκές χώρες. Ανέπτυξε συγγραφική δράση και εξέδωσε στη Βιέννη διάφορα βιβλία τα οποία είτε έγραψε ο ίδιος είτε μετέφρασε από τη γερμανική γλώσσα. Γνωστότερα είναι τα εξής: «**Περί πυρετού πεμφυγώδους ή λοιμού αφορισμός**» και «**Ιατροφιλοσοφική Ανθρωπολογία**». Μετά την απελευθέρωση ο Λευκίας εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, είναι δε μεταξύ των πρώτων καθηγητών και ο πρώτος κοσμήτορας της νεοσύστατης τότε ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837). Πέθανε στην Αθήνα το 1860.

10. ΓΛΑΡΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ο Γεώργιος Γλαράκης (Χίος 1798 - Αθήνα 1855) διδάχτηκε αλλά και δίδαξε στην πατρίδα του μαθηματικά και φυσική. Εργάστηκε σε εμπορική επιχείρηση της Κωνσταντινούπολης και αργότερα, με την οικονομική στήριξη των αρχών της Χίου, σπούδασε ιατρική στη Γερμανία και έγινε διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο του Göttingen. Μετεκπαιδεύτηκε στη Βιέννη, όπου ήρθε σε προσωπική επαφή με εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Επέστρεψε στην πατρίδα του για να ανταποδώσει στους

συμπατριώτες του τις δικές του εκπαιδευτικές αλλά και ιατρικές υπηρεσίες. Ακολούθησε γρήγορα η επανάσταση, την οποία ξεκίνησαν οι Σαμιώτες υπό τον Λογοθέτη και τον επέλεξαν να τους εκπροσωπήσει στη συνέλευση της Κορίνθου, εξασφαλίζοντας βοήθεια για τη Χίο. Δυστυχώς, η σφαγή που ακολούθησε δεν του επέτρεψε την επιστροφή. Ασχολήθηκε σε διάφορα πολιτικά και διοικητικά καθήκοντα, σε όλη τη διάρκεια της επανάστασης και μετά, ενώ στην προσφορά του περιλαμβάνεται η συμβολή του στην ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Μετά τη διακοπή της πολιτικής του δράσης (1839) άσκησε την ιατρική στην Αθήνα ως το 1843.

11. ΔΟΝΑΣ - ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Ο Ιωάννης Δονάς - Πασχάλης (1761-1839) γεννήθηκε στην Κέρκυρα, όπου και πήρε τα πρώτα μαθήματα. Διδάχθηκε ακόμα λατινική και ιταλική γλώσσα και φιλολογία. Σπούδασε την ιατρική στην Ιταλία και ξαναγύρισε στην Κέρκυρα μετά τις σπουδές του. Εκεί άσκησε το επάγγελμά του και απέκτησε σημαντική φήμη τόσο ως γιατρός όσο και ως λόγιος. Η φήμη του έφτασε γρήγορα στα Γιάννενα και ο Αλή τον κάλεσε κοντά του, όπου κι έμεινε για πολλά χρόνια. Εκτός από τις ιατρικές του ασχολίες, ο Δονάς υπηρέτησε και τα γράμματα. Δημοσίευσε μελέτες ιατροκοινωνικές, φιλοσοφικές, γεωλογικές, αρχαιολογικές, μετέφρασε ποιήματα του Πετράρχη και του Τορκουάτο Τάσσο. Θεωρήθηκε ακόμα από τους πιθανούς συντάκτες της «**Ελληνικής Νομαρχίας**». Σύμφωνα με τις νεκρολογίες της εποχής, ξεχώριζε για την «**οξύνοιαν, το ορθόν της κρίσεως, την ζωηρότητα της φαντασίας**». Ακόμα ήταν φημισμένη η πολυμάθειά του για την οποία γράφεται στη νεκρολογία του: «**Πόσαι άλλαι γνώσεις, πόση πολυμάθεια εστόλιζαν τον αγχίνουν τούτον άνδρα, το μαρτυρούν τα σωζόμενα ποιήματά του**».

12. ΖΑΒΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Ο Βασίλειος Ζαβός γεννήθηκε στην Ιθάκη κατά τον 18ο αιώνα. Είναι πιθανό ότι πέθανε σε προχωρημένη ηλικία το 1836. Σπούδασε στην Ιταλία ιατρική, μαθηματικά, χημεία, ελληνική και λατινική φιλολογία. Εργάστηκε ως γιατρός στην Ιθάκη. Η αγάπη του κόσμου τον έκανε να ασχοληθεί με την πολιτική της Ιονίου Πολιτείας, έγινε βουλευτής και γερουσιαστής. Επίσης είχε υπηρετήσει με διπλωματική ιδιότητα στην αυλή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, ως αντιπρόσωπος της Γαλλικής Δημοκρατίας. Όταν ο Αλή αξίωσε από τις αρχές της Ιονίου Πολιτείας βάσει συμφωνιών την παράδοση των Ελλήνων οπλαρχηγών που είχαν καταφύγει στον Κάλαμο με τις οικογένειές τους, αλλιώς απειλούσε να καταλάβει τη Λευκάδα, ο Ζαβός έκανε τη διαπραγμάτευση και πέτυχε να λύσει το ακανθώδες πρόβλημα. Αναφέρεται ότι είχε συντάξει στατιστικούς πίνακες για την Ιθάκη, δεν γνωρίζω όμως αν έχουν δημοσιευθεί.

13. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ Γ.

Ο Γ. Θερειανός από τη Ζάκυνθο (1775-1850) λόγιος, σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα και μετεκπαιδεύτηκε στην Παβία, Μπολόνια, Πίζα καθώς και στο Παρίσι. Έγραψε στα ιταλικά διάφορα ιατρικά μελετήματα και γενικότερα επιστημονικά δοκίμια. Έγινε κι αυτός γιατρός του Αλή και του γιου του Βελή (ή σύμφωνα με άλλους του Μουχτάρ). Μετά την πτώση του Αλή, ο Θερειανός διέφυγε μαζί με τους θησαυρούς του Μουχτάρ, που τους παρέδωσε στον Άγγλο πρόξενο της Λευκάδας. Το 1826 διορίζεται καθηγητής της Φυσιολογίας και της Παθολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία. Μετά τη διάλυση της Ιατρικής Σχολής ο Θερειανός, χάρη στην ευρύτερη επιστημονική του κατάρτιση, πήρε την έδρα της Φυσικής στο Φυσικομαθηματικό τμήμα της Ακαδημίας (1828). Κατέλαβε ακόμα σπουδαίες διοικητικές θέσεις, όπως έφορος της Ιονίου Ακαδημίας, έφορος των Υγειονομικών της Ιονίου Πολιτείας κ.α. Φύση ανήσυχη και τυχοδιωκτική, έφυγε το 1836 για την Κωνσταντινούπολη, όπου άρχισε νέα πετυχημένη σταδιοδρομία σαν γιατρός των Σουλτάνων.

14. ΙΕΡΟΠΑΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Από το χωριό Βελκοδίνο ή Βελισδόνη των Αγράφων (Ευρυτανία) καταγόταν ο λόγιος και γιατρός Νικόλαος, που έζησε τον 18ο αιώνα. Το επώνυμό του Ιερόπαις ήταν κατασκευασμένο από την ιδιότητα του ιερέα πατέρα του. Για τον ίδιο λόγο αναφέρεται και ως Παπαδόπουλος, ενώ λόγω της καταγωγής του φέρεται και ως Αγραφιώτης. Δεν μας είναι γνωστά πολλά για τη ζωή και τη δράση του. Όπως γράφει ο Σπ. Λάμπρος στον «**Ελληνομνήμονα**» (τόμος 3, σελίδα 473) ο Νικόλαος Ιερόπαις Παπαδόπουλος έγραψε «Περί Αμβλυωπίας». Επίσης έγραψε «**Βιβλίον Φαρμακοποιίας καλούμενον Αυγή των Ιατρών ερανισμένον έτι πολλών παλαιών τε και νέων**». Σώζεται σε χειρόγραφο κώδικα της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Άλλο έργο του είναι το «**Λεξικόν τινών βοτάνων συναχθέν παρά του εν ιατροίς λογιωτάτου Ιερόπαιδος του Αγραφιώτου κατά διαλέκτους τέσσαρας, ελληνικήν, ιταλικήν, αραβικήν και κοινήν**». Ο αναφερόμενος εδώ γιατρός, συγγραφέας του «Περί Αμβλυωπίας», δεν πρέπει να συγχέεται με τον άλλον Νικόλαο Αγραφιώτη της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου.

15. ΚΑΛΑΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ο Γεώργιος Καλαράς από την Κόρινθο έζησε το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Σπούδασε ιατρική και μαθηματικά στην Πίζα και αναφέρεται ως φίλος και συμφοιτητής του Ιωάννη Κωλέττη. Έζησε και άσκησε την ιατρική στην Κόρινθο. Ασχολήθηκε με τα γράμματα, κυρίως με μεταφράσεις και υποστήριξε τη φωνητική γραφή, όπως ο Ιωάννης Βηλαράς, ο Αθανάσιος Ψαλλίδας, ο Χριστόδουλος Κονομάτης και άλλοι λόγιοι της εποχής. Στη φιλοδοξία τους ήταν, όπως γράφει ο Καλαράς, να μικρύνει η απόσταση από τον προφορικό στο γραπτό

λόγο ώστε να ευκολυνθεί το κοινό στην πρόσβαση των γνώσεων. Προσπάθειές του για την έκδοση μιας γραμματικής της φωνητικής γλώσσας αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες που την ματαίωσαν. Όπως γράφει ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Βηλαρά, εκτός από τη Γραμματική είχε μεταφράσει σε φωνητική γραφή την Αριθμητική του Βιόζ, τη Γεωμετρία του Ζιάνδρε, ένα βιβλίο για την τουρκική θρησκεία, τον πρώτο τόμο του «**Συστήματος της Φύσης**» του Μιραμπό. «**Τώρα**», γράφει στον Βηλαρά, «**καταγίνομαι να γράφω μίαν πρακτικήν γιατρικήν**». Δεν κατόρθωσε όμως να εκδώσει οποιοδήποτε από τα βιβλία αυτά.

16. ΚΑΝΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Ο Στέφανος Κανέλλος λόγιος και μία σπουδαία αλλά αγνοημένη φυσιογνωμία της ελληνικής ιστορίας. Συμβαίνει άλλωστε συχνά η υστεροφημία των ιστορικών προσώπων να μην είναι ανάλογη της προσφοράς τους. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (1798) και ευτύχησε να είναι μαθητής του Χιώτη λογίου (και μητροπολίτη) Δωρόθεου Πρώιου, με ιδιαίτερες επιδόσεις στα μαθηματικά και τη φιλοσοφία. Το 1818 σε ηλικία 20 ετών αρχίζει σπουδές ιατρικής στη Βιέννη, τις οποίες συνέχισε στο Βίτσμπουργκ, όπου πήρε και το διδακτορικό του δίπλωμα. Η διατριβή του είχε ως τίτλο «**Περί της θεραπείας των νεκροφανών**» και περιλαμβάνει τρόπους για την αντιμετώπιση των πνιγμένων, των παγόπληκτων, των απαγχονισμένων, των δηλητηριασμένων από τοξικά αέρια και των κεραυνόπληκτων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια πρώιμη και πρωτοποριακή μελέτη στο αντικείμενο που σήμερα χαρακτηρίζουμε ως ανάνηψη και εντατική θεραπεία. Ο Κανέλλος δούλεψε ως γιατρός, αλλά και σε άλλα πεδία: στρατιωτικός, εθνικός διαφωτιστής, διοικητικός υπάλληλος, λόγιος.

Μια από τις φιλοδοξίες του ήταν να ασχοληθεί με το θέμα της ανάνηψης - εντατικής θεραπείας στην Ελλάδα, μετά την απελευθέρωσή της. «**Ίσως να πετύχω κάποτε, αν μου δοθεί η ευκαιρία και οι περιστάσεις, με τη γνωστοποίηση αυτού του δοκιμίου, να προκαλέσω το ενδιαφέρον σε μια χώρα όπου είναι άγνωστη σχεδόν κάθε μορφή νοσοκομειακών ιδρυμάτων και όπου πεθαίνουν τόσο τραυματισμένοι νεκροφανείς χωρίς βοήθεια...**». Το 1819 ο Κανέλλος γυρίζει στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάζεται ως γιατρός και ως διδάσκαλος στα ελληνικά σχολεία. Το 1821 πολέμησε στον Ιερό Λόχο και είναι μεταξύ των 100 που διασώθηκαν. Το 1823 συνοδεύει τον Τομπάζη ως εθελοντής πολεμιστής στην Κρήτη. Όμως η επιδημία της πανούκλας που έπληξε τότε το νησί πρόσβαλε πολύ κόσμο, κυρίως στα μέρη του Ρεθύμνου και τον ανάγκασε να ασχοληθεί με τη λήψη υγειονομικών μέτρων και τη θεραπεία των αρρώστων. Είχε γράψει ποιήματα και θούρια, γνωστά επί πολλές δεκαετίες την εποχή του και είχε μεταφράσει ένα χρήσιμο βιβλιαράκι με τον τίτλο «**Βιβλιαράκι κατ' ερωταπόκρισιν**», όπως επίσης και την «**Οδόν της καθαρής μαθηματικής**» του Γάλλου Φραγκέρ. Πέθανε 31 ετών το 1829 από πανώλη, από την οποία μολύνθηκε περιθάλποντας τους ασθενείς του.

17. ΚΟΝΤΟΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Ο πρόωρος θάνατος σε ηλικία 38 ετών (1723-1761) δεν επέτρεψε στον Ιωάννη Κοντονή να αναπτύξει τις ικανότητες και τις γνώσεις του. Από παλαιά οικογένεια της Ζακύνθου, με τίτλους ευγενείας, είχε τη δυνατότητα για εξαιρετική μόρφωση, συμπλήρωσε δε τις σπουδές του με την ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Επέστρεψε στη Ζάκυνθο, όπου όμως δεν τον ικανοποίησε η άσκηση της ιατρικής. Ταξίδεψε πολύ «εις διάφορα μέρη της Εσπερίας και κατόπιν εις Άγιον Όρος», όπως γράφει ο Λ. Χ. Ζώης. Άφησε πολλά αδημοσίευτα έργα, που τα κατέγραψε βιογράφος και συγγενής του σε ειδική έκδοση του 1861. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός της πλατιάς μόρφωσής του, όπως αποδεικνύεται από τα γραπτά του. Ανάμεσά τους αναφέρονται έργα θεολογικά, εισαγωγής στη λογική, φιλοσοφικά, αστρονομικά, ρητορικής κλπ. Από αυτά, άλλα είναι γραμμένα στην ελληνική, άλλα στη λατινική και άλλα στην ιταλική γλώσσα. Όπως γράφει ο Μ. Περάνθης κατά το διάστημα της παραμονής του στον Άθω είχε την ευκαιρία να μελετήσει τους θησαυρούς των βιβλιοθηκών του. Επίσης, κατά τον Ζώη, σχετίστηκε στενά εκεί με τον «**δάσκαλο του γένους**» Ευγένιο Βούλγαρη.

18. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ

«**Εγεννήθη** πρωτότοκος την 27η Απριλίου του 1748 έτους εις την Σμύρνην από τον Ιωάννην Κοραήν, Χίον την πατρίδα και την Θωμαΐδα Ρυσίαν, Σμυρναίαν» γράφει ο Αδαμάντιος Κοραής στην Αυτοβιογραφία του. Ο πατέρας του αν και αγράμματος, ήταν «**πυρωμένος από έρωτα παιδείας**». Η μητέρα του, κόρη του σοφού δασκάλου της φιλολογίας Αδαμαντίου Ρυσίου, ήταν μορφωμένη και η πρώτη δασκάλα των παιδιών της. Ο Κοραής από τα 13 χρόνια του ως τα 60 έκανε συχνές αιμοπτύσεις, πιθανότατα από φυματίωση, που όμως δεν τον εμπόδισε να μάθει γράμματα και γλώσσες, ακόμα και εβραϊκά. Στο Άμστερνταμ, όπου από 24 ετών (1772) εμπορευόταν μεταξωτά υφάσματα, διδάχτηκε Λογική, Γεωμετρία και αντικείμενα γενικής παιδείας. Επεδίωξε να σπουδάσει ιατρική, αλλά μπόρεσε να το πραγματοποιήσει το 1782, ενώ ήταν ήδη 34 ετών. Γράφτηκε στο Μονπελιέ της Γαλλίας, πανεπιστήμιο φημισμένο, με σπουδαίους καθηγητές και σπούδασε εργαζόμενος λόγω της οικογενειακής οικονομικής δυσπραγίας: έκανε μεταφράσεις βιβλίων από γερμανικά και αγγλικά προς τα γαλλικά. Το 1786 συγγράφει την πρώτη του διδακτορική διατριβή με το θέμα «**Πυρετολογίας Σύνοψις**» («**Pyretologiae Synopsis**»).

Το 1787 ο Κοραής υποβάλλει τη διατριβή του «**Medicus Hippocraticus**», με την οποία αναγορεύεται διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Μονπελιέ. Πρόκειται για

μελέτημα που αναφέρεται στα κύρια καθήκοντα του γιατρού, όπως εξάγονται από τον πρώτο αφορισμό (του ομώνυμου ιπποκρατικού βιβλίου) και από το «Περί ευσημοσύνης». Από την ελληνική μετάφραση του Θεαγένους Λιβαδά παραθέτουμε μικρό δείγμα για να κατανοηθεί το πνεύμα της διατριβής του Κοραή: «...**πρώτον άρα καθήκον του σπουδάζοντος να μετέλθει την τέχνην την μακράν, εν βίω ούτω βραχεί, έστω το ούτω πως καταναλίσκειν προς τελείωσιν της τέχνης άπαντας του βίου τους καιρούς, ώστε ν' αποβαίνει ωφέλιμος τοις κάμνουσι ή - τούτου αδυνάτου όντως - τουλάχιστον να μη γίνεται αυτοίς βλαβερός: 'ασκεί περί τα νοσήματα δύο, ωφελείν ή μη βλάπτειν'...**». Και αλλού: «**Ο πρακτικός της τέχνης θεράπων οίκαδε υποστρέφων ούτε ληκύθους και λεκάνια, ούτε βοτανοθήκας περικοσμεί, ούτε εις παραπλήσια σχολάζει, ποιείται δε σπουδήν περί τα κυρίως ιατρικά πράγματα...**». Και κυρίως, γράφει ο Κοραής, ζητά και δίνει λόγο για ευθύνες και ρωτά πολλές φορές τον εαυτό του τι σοβαρό θεραπεύσες σήμερα και τι έπραξες σύμφωνα με τις αντιλήψεις σου.

Αυτόπτης μάρτυρας της Γαλλικής Επανάστασης (1789) οραματίζεται την Ελληνική Εθνική Επανάσταση, θεωρεί όμως ότι η κατάλυση της τυραννίας είναι το φυσικό επακόλουθο της προόδου στα γράμματα και τις επιστήμες. Έτσι αποφασίζει να ασχοληθεί με το Διαφωτισμό και τη μόρφωση των συμπατριωτών του και γι' αυτό εγκαταλείπει την άσκηση της ιατρικής πράξης. Σκέφτηκε ότι για την παιδεία των Ελλήνων το καλύτερο μέσον ήταν η έκδοση των αρχαίων συγγραφέων μεταφρασμένων και με πλούσια εισαγωγή και σχόλια που θα επεσήμαιναν το ουσιαστικό πνεύμα του συγγραφέα. Το 1798 κυκλοφορεί ανωνύμως στο Παρίσι την «**Αδελφική Διδασκαλία**», ως απάντηση σε αντιδραστική έκδοση που κήρυσσε την υποταγή και τη δουλοφροσύνη, η οποία είχε κυκλοφορήσει με το όνομα του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμου. «**Ο αληθής συγγραφεύς**», γράφει ο Κοραής, «**φαίνεται μάλλον να είναι εχθρός επίσημος και του γένους των Γραικών και της θρησκείας την οποίαν οι Γραικοί πρεσβεύουσι σήμεραν, ηθέλησεν ο φιλότουρκος συγγραφεύς να κοιμήσει την δικαίαν των Γραικών αγανάκτησιν και να τους εμποδίσει από το να μιμηθώσι τα σημερινά υπέρ της ελευθερίας κινήματα πολλών εθνών της Ευρώπης**».

Ο Αδαμάντιος Κοραής ακολουθεί μια πυρετώδη συγγραφική και μεταφραστική παραγωγή με βιβλία αναφερόμενα στην Ελλάδα και κυρίως με έργα αρχαίων συγγραφέων, που εκδίδει σύμφωνα με το πνεύμα που προαναφέραμε. Εκδίδει τα «**Ποιμενικά**» του Λόγγου, τα «**Αιθιοπικά**» του Ηλιοδώρου, λόγους του Ισοκράτη, το εξάτομο έργο «**Βίοι Παράλληλοι**» του Πλουτάρχου, τα «**Στρατηγήματα**» του Πολυαίνου, τα «**Αστεία**» του φιλόσοφου Ιεροκλέους, τους Αισώπειους μύθους, τα «**Γεωγραφικά**» του Στράβωνος (4 τόμοι), τις τέσσερις πρώτες ραψωδίες της «**Ιλιάδος**». Κι ακόμα έργα του Αριστοτέλη, του Ξενοφώντος, του Λυκούργου και πολλών ακόμα συγγραφέων. Ακόμα μετέφρασε και τύπωσε το «**Περί διαίτης οξέων**» και το «**Περί Αρχαίας Ιητρικής**» έργα του Ιπποκράτη. Στα πλαίσια της πολιτικής - διαφωτιστικής του δράσης το 1830 εκδίδει με το ψευδώνυμο Γ. Πανταζίδης το βιβλίο

«Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξει εις τας παρούσας περιστάσεις, ώστε να μην υποδουλωθεί σε χριστιανούς τουρκίζοντες». Ο Κοραής συνέχισε να συγγράφει ακατάπαυστα ως τις αρχές του 1833.

19. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Από τις πολλές ιδιότητες του Ιωάννη Καποδίστρια η λιγότερο γνωστή είναι ίσως, η ιατρική. Οι περισσότεροι τον γνωρίζουν ως διπλωμάτη με διεθνή δραστηριότητα, ως υπουργό του Τσάρου και ως πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας. Γόνος παλιάς οικογένειας, ο Καποδίστριας γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1776. Το 1794 εγγράφεται στην ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Το 1797 επιστρέφει στην πατρίδα του όπου ασκεί την ιατρική, με ιδιαίτερη δεξιότητα στις χειρουργικές πράξεις. Την περίοδο 1798-199 διορίζεται στη θέση του Αρχίατρου του προσωρινού Οθωμανικού και Ρωσικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου της Κέρκυρας. Είναι η περίοδος της προσωρινής Ρωσοτουρκικής κατοχής των Ιονίων Νησιών. Το 1802 παίρνει την πρωτοβουλία για την ίδρυση του Εθνικού Ιατρικού Συλλόγου, που αποτελεί την πρώτη επαγγελματική και επιστημονική ένωση στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο. Ο Καποδίστριας εκλέγεται γραμματέας του συλλόγου και αναπτύσσει επιστημονικές δραστηριότητες. Αναφέρονται μάλιστα και επιστημονικές ανακοινώσεις του στην Ιόνιο Ακαδημία αλλά και στον Εθνικό Ιατρικό Σύλλογο. Μια από τις ανακοινώσεις του αυτές δημοσιεύθηκε στο (φιλολογικό) περιοδικό «**Mercurio Litterario**».

Το δημοσίευμα του Καποδίστρια αναφέρεται σε περίπτωση γέννησης πεντάδυμων στον έβδομο μήνα της κύησης «**εκ πατρός Ισραηλίτου**» (από τη γνωστή εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας) και «**μητρός εκ Κεφαλληνίας**». Οι άλλες ανακοινώσεις του, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε αν είχαν δημοσιευθεί είναι, σύμφωνα με πολλές αναφορές, οι ακόλουθες: «**Δοκίμιον περί της καταγωγής των ατομικών διαφορών του ανθρωπίνου οργανισμού**» και «**Δοκίμιον περί Ιατρικής Χειρουργίας και Φαρμακολογίας**». Εκτός από την επιστημονική αναπτύσσει και πλούσια πολιτιστική και κοινωνική δραστηριότητα. Στα πλαίσια της δεύτερης ιδρύσει τη Δημόσια Ελληνική Σχολή, Ο Μ.Γ. Λυκίσσας αναφέρει ότι διετέλεσε επιθεωρητής παιδείας, ότι ίδρυσε στο νησί 40 σχολεία και σχολή για την επιμόρφωση των κρατικών λειτουργών. Ήδη από το 1803 του ανατίθενται από την προσωρινή τοπική κυβέρνηση διάφορα δημόσια αξιώματα, τα οποία τον απομακρύνουν από τις ιατρικές δραστηριότητές του.

Στα επόμενα χρόνια ανατίθενται στον Ιωάννη Καποδίστρια από την Ιόνιο Πολιτεία διάφορες διοικητικές - πολιτικές θέσεις στην Κέρκυρα και την Κεφαλονιά, ενώ του ανατίθεται η οργάνωση της άμυνας της Λευκάδας απέναντι στον κίνδυνο εισβολής του Αλή Πασά. Οι επιτυχίες του Καποδίστρια, του άνοιξαν το δρόμο για διεθνή σταδιοδρομία μέσω της ρωσικής κυβέρνησης (Ρωσία, Αυστρία, Βλαχία, Ελβετία - όπου και θέσπισε το ισχύον σύστημα των καντονιών). Ακολούθησε η εκλογή του από

τη Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας στη θέση του Κυβερνήτη του νεοσύστατου περιορισμένου, κατεστραμμένου και σπαρασσομένου νεοελληνικού κράτους. Η σύγκρουσή του με συμφέροντα και αντιλήψεις ήταν έντονη. Έχοντας σαφείς και έγκυρες γνώσεις ιατρικής νομοθετούσε μέτρα περιστολής επιδημιών και απαιτούσε την αυστηρή τήρησή τους από όλους. Αναφέρεται για παράδειγμα η ρήξη με τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη γιατί ο Κυβερνήτης δεν επέτρεψε τη δημόσια και πολυάνθρωπη συγκέντρωση στο γάμο ενός γιου του Κολοκοτρώνη στα Ναύπλιο, επειδή λόγω επιδημίας δεν επιτρέπονταν οι συναθροίσεις. Ο Καποδίστριας δολοφονήθηκε το πρωί της Κυριακής 27 Σεπτεμβρίου 1831, την ώρα που έμπαινε στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στο Ναύπλιο.

20. ΚΑΡΑΪΩΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ο Κωνσταντίνος Καραϊωάννης γεννήθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα στα Τρίκαλα ή, κατ' άλλους, στα Ιωάννινα. Σπούδασε στη Νάπολη κοντά σε φημισμένους δασκάλους και εργάστηκε τα πρώτα χρόνια στην πόλη των σπουδών του. Στη συνέχεια εργάστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου γνώρισε τον Γρηγόριο Γκίκα. Όταν αυτός τοποθετήθηκε ηγεμόνας της Βλαχίας και της Μολδαβίας, πήρε τον Καραϊωάννη ως αρχίατρο της ηγεμονίας. Έχοντας **«έρωτα παιδείας»** μπόρεσε να οργανώσει τα σχολεία της περιοχής σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Μετά την πτώση του ηγεμόνα ο αρχίατρός του έφυγε για τη Ρωσία, όπου άσκησε για μερικά χρόνια την ιατρική και μετά επέστρεψε στα Ιωάννινα όπου αναδείχθηκε ως ο μεγαλύτερος γιατρός της περιοχής. **«Ούτος είχε φθάσει εις άκρον της ιατρικής τέχνης πολλάκις τους πτωχούς ου μόνον αμισθί εθεράπευεν ιδίοις ιατρικοίς (με δικά του φάρμακα), αλλά και τα προς το ζην δαψιλώς (με αφθονία) εχορήγη»**, γράφει ο Ζαβίρας. Πέθανε πηγαίνοντας για επίσκεψη σε άρρωστο Τούρκο αξιωματούχο στα Τρίκαλα. Δύο βιβλία του Καραϊωάννη (**«Σύνοψις Λογικής»** και **«Θησαυρός Γραμματικής»**) εκδόθηκαν στη Βούδα (Ουγγαρία) το 1797.

21. ΚΩΛΕΤΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Αν και έφτασε ως και πρωθυπουργός της Ελλάδας, ο γιατρός Ιωάννης Κωλέττης μικρή εκτίμηση κέρδισε από την ιστορία. Θεωρείται ότι το κομματικό ρουσφέτι, οι ισορροπίες ανάμεσα σε αντίθετες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις και η αποδοχή καθοριστικού ρόλου των ξένων δυνάμεων ήταν τα επικρατούντα χαρακτηριστικά της πολιτικής του παρουσίας. Ο Κωλέττης είχε γεννηθεί στο Συρράκο Ιωαννίνων το 1774 ή το 1780 και άρχισε την επαγγελματική του σταδιοδρομία ως εμπορικός υπάλληλος. Με την ενίσχυση ενός οικονομικά ισχυρού συγγενούς του σπούδασε ιατρική στην Πίζα. Εγκαταστάθηκε στα Ιωάννινα, μετά επτά χρόνια απουσίας και διορίστηκε γιατρός του Μουχτάρ, γιου του Αλή Πασά. Γι' αυτό το λόγο ο Ιωάννης Μακρυγιάννης, στα **«Απομνημονεύματά»** του τον χαρακτηρίζει απαξιωτικά ως

«μαθητή του Αλήπασα». Άξιος μαθητής, καθώς κατάφερε να ξεφύγει με πονηριά, όταν ο Αλής αποστάτησε από τον Σουλτάνο. Ο Κωλέττης ήταν Φιλικός και από μερικούς θεωρείται ως ο **«Ανώνυμος ο Έλληνας»** που έγραψε την **«Ελληνική Νομαρχία»**.

Ο Μακρυγιάννης κατηγορεί τον Κωλέττη ως γιατρό, προφανώς εξαιτίας των πολιτικών τους αντιθέσεων. **«Οι άλλοι γιατροί οπού 'ρθαν φέραν κι από 'να γλυστήρι (κλυστήριον) και γιατρικά και τήραγαν τους ασθενείς. Εσύ, του είπα, ούτε αυτά ήφερες, ούτε ασθενείς κοίταξες».** Παρόλα αυτά σε κάποιες περιόδους της ζωής του και μετά την απελευθέρωση εξέταζε ασθενείς. Επειδή μάλιστα ντρεπόταν να ζητά αμοιβές, άφηνε σε κάποιο σημείο των σπιτιών που πήγαινε το παλτό του, στις τσέπες του οποίου άφηναν αμοιβές ή δώρα. Ως Γραμματεύς (υπουργός) των Εσωτερικών, με αρμοδιότητες σε θέματα υγείας, ενέκρινε την ανέγερση του πρώτου **«Πολιτικού»** νοσοκομείου (**«Ελπίς»**), που ονομάστηκε έτσι σε⁴ αντιδιαστολή προς το πρώτο στρατιωτικό νοσοκομείο που είχε ανεγερθεί πριν σε σχέδια του Βάιλερ. Πέθανε στα 31 Αυγούστου 1847 από χρόνια νεφρικό νόσημα. **«Σε δυο-τρεις ημέρες»**, γράφει ο Μακρυγιάννης, **«τον κολλάγει ένας νεφρίτης και γύριζε και φώναζε νύχτα και ημέρα. Του βαστήχτη το κάτουρό του. Μαζώχτηκαν όλοι οι γιατροί»**, όχι μόνο γιατί ένας επώνυμος πολιτικός, αλλά και γιατί ήταν ένας συνάδελφός τους.

22. ΜΑΝΔΑΚΑΣΗΣ ΘΩΜΑΣ

Ο Θωμάς Μανδακάσης γεννήθηκε στην Καστοριά (1709) και σπούδασε αρχικά στη Ρωσία στο **«Γυμνάσιον του Μοναστηρίου της Αγίας Τριάδος»**. Σπούδασε ιατρική στη Λειψία σε ώριμη ηλικία, αφού πήρε το πτυχίο σε ηλικία 48 ετών (1757), έχοντας προφανώς εργαστεί τα ενδιάμεσα χρόνια, κάτι που σημαίνει ότι η ιατρική ήταν γι' αυτόν σοβαρή επιλογή. Όπως γράφει σύγχρονός του **«παιδείας τε τοις άλλοις και φιλοσόφων μαθημάτων ευ ήκων, προπάντων δε της των Ασκληπιάδων ιεράς τέχνης αμφιλαφώς εχόμενος ην κανταύθα εν Λειψία της Σαξωνίας μετιέναι τε και ασκείν, αδεία δήπου και συναινέσει των Ακαδημαϊκών επιτέτραπται»**. Τα χρήματα που κέρδιζε ασκώντας την ιατρική στη Λειψία τα διέθετα για την έκδοση χρήσιμων για τους Έλληνες βιβλίων. Η διδακτορική του διατριβή στα ελληνικά και στα λατινικά είχε ως θέμα της **«Όμοια των ελλειπόντων ιάματα - Dissimilibus similibus defisientium medicina. Θωμάς Μανδακάσης Καστοριανός Μακεδών τη ιατρική σπουδάζων»**. Το 1767 επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου ίδρυσε σχολείο το οποίο και διεύθυνε.

23. ΜΟΥΛΛΗΜΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ

Σύγχρονός του και ο Σταύρος Μουλαήμου, από τα Ιωάννινα με σπουδές στην Πάδοβα και σε άλλα μέρη της Ιταλίας. Έγραψε και τύπωσε βιβλίο με θέμα τα

αντίδοτα στο δάγκωμα δηλητηριωδών φιδιών, που κυκλοφόρησε στη Βενετία το 1724. Ο Μουλαήμου πέθανε το 1733, άγνωστο σε ποια ηλικία.

24. ΝΟΤΑΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Αρχές του 18ου αιώνα δραστηριοποιείται και ο Δημήτριος Νοταράς, από τη μεγάλη βυζαντινή οικογένεια της Πελοποννήσου. Είχε σπουδάσει στη Ρώμη και την Πάδοβα και κατά τον Δημήτριο Προκοπίου-Παμπέρη είχε μόρφωση κλασική («**Θύραθεν παιδεία**») και θεολογική («**την καθ' ημάς ιεράν**») και γνώριζε γλώσσες. Εργάστηκε ως αρχίατρος του ηγεμόνα της Ουγγροβλαχίας.

25. ΠΕΤΡΙΤΣΗΣ ΣΤΑΜΟΣ

Ο Στάμος Πετρίτσης (1758-1835) γεννήθηκε στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς. Σπούδασε στην Ιταλία και δούλεψε σαν γιατρός στην Κεφαλονιά, στη Ζάκυνθο, την Πάτρα και τα Γιάννενα, όπου υπηρέτησε στην αυλή του Αλή. Από τους πρωτοπόρους του εμβολιασμού κατά της ευλογιάς, τον εφάρμοσε μαζικά στη Ζάκυνθο και την Πάτρα. Ο Κ. Τριανταφύλλου γράφει σχετικά: «**Εξ ανεκδότου διατριβής του μανθάνομεν ότι πρώτος εισήγαγε το νέον σύστημα του δαμαλισμού εν Πάτραις και εν Ζακύνθω. Οι ιατροί έως τότε εφήρμοζον τον εγκενρισμόν. Πρώτος εις την ανατολήν εισήγαγε τον δαμαλισμόν ο ιατρός του Άγγλου πρέσβεως Σκωτ, διαδόσας το νέον σύστημα εις Αθήνας, εξέμαθε δε τον εν Πάτραις πρόξενον Στράνην. Ο Στράνης ανακοίνωσε την μέθοδον και σύγγραμμα περί αυτής εις τον Πετρίτσην**». Παράλληλα ήταν πολύ εγκυκλοπαιδικός και ασχολήθηκε με τη βοτανολογία και μελέτησε τη χλωρίδα της Κεφαλονιάς. Μετά το θάνατό του άφησε την περιουσία του για την ίδρυση Μέσης Σχολής στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

26. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Πολυμαθής και πολύγλωσσος ο Δημήτριος Προκοπίου είχε αρχικά το επώνυμο Παμπέρης. Το μεταγενέστερο Προκοπίου οφείλεται στο μοναχικό του όνομα Προκόπιος. Λόγιος, ιερομόναχος και γιατρός γεννήθηκε στη Μοσχόπολη στις αρχές του 18ου αιώνα. Σπούδασε στην Πάδοβα, όπου υπηρέτησε ως γραμματέας του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Το κυριότερο έργο του είναι η «**Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών**» (17ος αιώνας).

27. ΠΥΡΡΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Ο Διονύσιος Πύρρος (αρχικά Πούρος ή Μπούρρος) είναι πολυσύνθετη και καρποφόρα προσωπικότητα στη νεοελληνική ιατρική. Γεννήθηκε στην Καστανέα Τρίκκης (1774 ή 1777), εκπαιδεύτηκε στη Μονή Μεταμόρφωσης στα Μετέωρα και

χειροτονήθηκε διάκονος. Μετά από διάφορα ταξίδια και εκτός του ελλαδικού χώρου, κατέληξε στις Κυδωνίες ως μαθητής επί 3 χρόνια του περίφημου Βενιαμίν του Λεσβίου. Συνέχισε με άλλα μαθήματα κοντά στον Αθανάσιο τον Πάριο στη Χίο, από όπου έφυγε για να φοιτήσει στην ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου της Παβίας (1806-1817). Τους θερινούς μήνες εκτός από κλινική πρακτική σε εκκλησιαστικά νοσοκομεία παρακολούθησε μαθήματα αστρονομίας. Σε ταξίδι του στην Αυστρία γνώρισε το σοφό ορυκτολόγο Βέρνερ. Ο Πύρρος μετέφρασε το σύγγραμμά του στα ελληνικά και ο Βέρνερ του χάρισε μια συλλογή 300 ορυκτών που ο Πύρρος έφερε και παρουσίασε σε έκθεση στην Αθήνα. Άσκησε την ιατρική στα όρια της Ελλάδας και σε μέρη της τουρκικής επικράτειας με σημαντικές επιτυχίες και ειδική αναγνώριση από τις τουρκικές αρχές.

Το πολυσχιδές έργο του Πύρρου μπορεί να διακριθεί σε ιατρικό και εξωιατρικό. Από το δεύτερο σημειώνουμε την αναγνώρισή του ως «Πατριαρχικού Αρχιμανδρίτου» από τον Γρηγόριο Ε', με την άσκηση όλων των σχετικών καθηκόντων. Το 1827 ίδρυσε στο Μυστρά χαρτοποιείο και αργότερα άλλο στο Άργος. Τύπωσε χάρτες, κατασκεύασε υδρόγειο σφαίρα, ουράνια σφαίρα με αποτύπωση των αστερών και των αστερισμών, κατασκεύασε «οδόμετρον» για τη μέτρηση αποστάσεων κλπ. Επίσης δίδαξε θετικές επιστήμες και έγραψε εξωιατρικά επιστημονικά βιβλία. Σημειώνουμε «Περί μαγνητισμού» (1818), «Χημική των τεχνών» (1828), «Πρακτική Αστρονομία» (1836), «Ορυκτολογία» (1837). Έγραψε ακόμα τουλάχιστον πέντε παιδαγωγικά βιβλία, δύο ιστορικά, οκτώ θεολογικά και άλλα περιηγητικά και αυτοβιογραφικά. Τα παιδαγωγικά βιβλία του Πύρρου παρέμειναν σε χρήση επί σειρά ετών έως και τα μέσα του 19ου αιώνα. Ειδικά η «Χειραγωγία των Παιδών» έκανε τρεις εκδόσεις.

Εξίσου σημαντικό είναι τόσο το πρακτικό όσο και το θεωρητικό ιστορικό έργο του Πύρρου. Άσκησε συστηματικά και κατ' επάγγελμα την ιατρική σε διάφορα μέρη, ενώ σε όλο το διάστημα των αγώνων της εθνεγερσίας υπηρέτησε ως χειρουργός περιθάλποντας τραυματίες του πολέμου. Βρέθηκε στην πολιορκία της Τριπολιτσάς και μετά την άλωσή της βοήθησε στην αντιμετώπιση των επιδημιών που είχαν ξεσπάσει εκεί. Το 1813 δίδαξε ενήλικους στην ιατρική, μαζί με τον περίφημο μοναχό. Το 1835 εκλέχτηκε πρώτος πρόεδρος της πρώτης επιστημονικής ένωσης της χώρας, της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών. Από τα ιατρικά του συγγράμματα σημειώνουμε «Φαρμακοποιία γενική» κατά μετάφραση με πολλές προσθήκες (1815), η οποία αναφέρεται ως «δεκαπεντάκις τυπωθείσα». Το «Εγκόλπιον των ιατρών» εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1831 (δύο τόμοι) και από τότε κατ' επανάληψη με τελευταία χρηστική έκδοση εκείνη του 1916 στη Νέα Υόρκη. Επίσης «Βοτανική Γενική πλουσιωτάτη και εντελεστάτη...» (1850). Ο Πύρρος πέθανε το 1853.

28. ΡΟΥΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ο Γεώργιος Ρούσης έζησε περί τα μέσα του 18ου αιώνα. Γεννήθηκε στη Σιάτιστα

της Μακεδονίας και ήταν γιος ιερωμένου. Σπούδασε στην Πάντοβα γλώσσες, φιλολογία και ιατρική την οποία άσκησε στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Ήταν λόγιος και έγραφε αρχαιοπρεπή επιγράμματα. Κατά την περίοδο της διαμονής του στην Πάντοβα είχε εκδώσει κατάλογο με τα ονόματα και πληροφορίες για τους εκεί καθηγητές. Πέθανε στην πατρίδα του, έχοντας την εκτίμηση και την αγάπη των συμπατριωτών του.

29. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Τέλη του 18ου αιώνα γεννήθηκε στην Κοζάνη ο Γεώργιος Κωνσταντίνου Σακελλαρίου. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές που συμπλήρωσε στην πατρίδα του, σπούδασε γλώσσες και φιλοσοφία στην Ουγγαρία. Στη συνέχεια πήγε για ιατρικές σπουδές στη Βιέννη. Συνέχισε την εκπαίδευσή του στη Βλαχία, κοντά στον ιατροφιλόσοφο και πεθερό του Δημήτρη Καρακάση. Τελικά επέστρεψε στη Μακεδονία, όπου και εργάστηκε ως γιατρός σε διάφορες πόλεις εξυπηρετώντας τους συμπατριώτες του **«μετ' ευφημίας και επαίνων πολλών»**, όπως γράφει ο Ζαβίρας. Από το 1788 ως το 1797 μετέφρασε διάφορα έργα από διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες. Μεταξύ των μεταφράσεων του Σακελλαρίου περιλαμβάνονται η τραγωδία **«Ρωμαίο και Ιουλία»** (όπως απέδωσε τα ονόματα), τα μελοδράματα **«Ορφεύς και Ευρυδίκη»**, **«Τηλέμαχος και Καλυψώ»** και τις τραγωδίες **«Ρόμπερτ και Φλοριάδε»** και **«Κόδρορ»**. Το 1796 μεταφράζει από τα γερμανικά την **«Αρχαιολογία συνοπτική των Ελλήνων»** και ένα χρόνο μετά το διάσημο τότε έργο **«Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα»**. Ιατρικές συγγραφές του ιατροφιλόσοφου Σακελλαρίου δεν είναι γνωστές.

30. ΣΚΡΙΒΑΣ ΛΑΖΑΡΟΣ

Την ίδια εποχή έζησε και ο Τραπεζούντιος στην καταγωγή Λάζαρος Σκρίβας, ιατροφιλόσοφος και δάσκαλος, που διετέλεσε γραμματέας του ηγεμόνα της Μολδαβίας Βοεβόδα Κωνσταντίνου Νικολάου. Ο Σκρίβας μετέφρασε από τη ρουμανική στη νεοελληνική Ιστορία των ηγεμόνων της Βλαχίας και Μολδαβίας με τον τίτλο **«Ιστορία συνοπτική ου παράλληλος των ηγεμόνων της Ουγγροβλαχίας και Μολδαβίας, πόθεν, τίνες και τι έπραξαν και πόσα έτη έκαστος αυτός ηγεμόνευσε»** (1734). Πέθανε το 1767.

31. ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος (1786-1856) καταγόταν από το χωριό Σοπωτό των Καλαβρύτων. Σπούδασε στην Ιταλία και τη Γαλλία και εργάστηκε ως γιατρός στα Λαγκάδια Γορτυνίας. Στην Πάτρα και στα Καλάβρυτα. Μυήθηκε στη Φιλική

Εταιρεία το 1819 και πήρε μέρος στην Επανάσταση του 1821 ακολουθώντας το εκστρατευτικό σώμα του Δημήτρη Υψηλάντη. Αργότερα υπηρέτησε στο σώμα του Ιωάννη Γκούρα, του οποίου διετέλεσε και γραμματέας. Γιατρός και ιατροδιδάσκαλος (έτσι αναφέρεται και από τον Διονύσιο Πύρρο), ασχολήθηκε με τον πολιτικό ακτιβισμό και τον τύπο. Στην εφημερίδα του «**Πρόοδος**», που εκδόθηκε από το 1836 και έως το 1854 δημοσίευε και ιατρικά άρθρα. Εξέδωσε ακόμα τα περιοδικά «**Σωκράτης**» (1838-1848) και «**Νέος Κόσμος**» (1849-1854), στα οποία επίσης κατά περίπτωση δημοσίευε ιατρικά άρθρα. Το 1842 εξέδωσε μετάφραση του έργου «**Περί αδικημάτων και ποινών**» με σαφή πολιτικό χαρακτήρα, ενώ κατά καιρούς έγραφε και έθετε σε κυκλοφορία πολιτικά φυλλάδια, συχνά και με ψευδώνυμα. Τον Απρίλιο του 1844 η Ιερά Σύνοδος αφόρισε το βιβλίο του «**Ο Ευαγγελισμός της Προόδου**».

Ο γιατρός και ιατροδιδάσκαλος Παναγιώτης Σοφιανόπουλος ήταν ουτοπιστής σοσιαλιστής και αγωνίστηκε για τα δικαιώματα της γυναίκας και την ισονομία. «**Πρέπει να λείψουν τα μεταξύ γυναικός και ανδρός διαφράγματα**», γράφει «**τα οποία επύκνωσεν η δεισιδαιμονία και η υποκρισία και αι γυναίκες είναι ανάγκη να κυβερνούν τας ανθρωπίνας κοινωνίας μαζί με τους άνδρας**». Αντιτάχθηκε στις αυθαιρεσίες των Βαυαρών μέσα από έντονη αρθρογραφία στα έντυπά του. Για επιθετικό άρθρο κατά της κυβέρνησης καταδιώχθηκε το 1838, πλήρωσε πρόστιμο, φυλακίστηκε, είδε την κατάσχεση του εντύπου του από το Κράτος και την κατεδάφιση του σπιτιού του από τον όχλο. Ανάμεσα στις ιδέες που προπαγάνδιζε ο Σοφιανόπουλος, έχοντας εμπειρία πολέμων και όσων αυτοί συνεπάγονται, ήταν η καταστροφή κάθε πολεμικής μηχανής. «**Χρειάζονται τσάκισμα όλων των πολεμικών μηχανών και απόλεια τυφεκίων, χαντζαριών, βαγιονέτων κλπ.**». Κι ακόμα υποστήριζε την ένωση όλων των βαλκανικών λαών: «**κανένα μην ερωτάτε, ούτε αυτόχθονα, ούτε ετερόχθονα. Το μέλλον σας κρέμεται από την ένωσίν σας...**».

32. ΤΑΓΙΑΠΕΡΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Ο Διονύσιος Ταγιαπέρας ή Ταγιαπιέρας (1777-1842) γεννήθηκε στη Ζάκυνθο. Μετά τις σπουδές του στο Παρίσι γύρισε στην πατρίδα του όπου και πρωτοδούλεψε ως γιατρός. Το μικροπρεπές όμως κλίμα ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενους συναδέλφους τον ανάγκασε να εκπατρισθεί. Αυτή ήταν η δεύτερη φορά της αυτοεξορίας του Ταγιαπέρα. Η πρώτη ήταν για πολιτικούς λόγους, όταν οι «**Ρωσοτούρκοι**» έδιωξαν τους Γάλλους από τα Επτάνησα. Με το δεύτερο εκπατρισμό του κατέφυγε στην αυλή του Αλή, ως γιατρός του ίδιου και του γιου του Βελή. Εκεί συνδέθηκε με τους άλλους συναδέλφους του και κυρίως με τον Βηλαρά.

Στη Ζάκυνθο ξαναγύρισε στα 1820, όταν άρχισε η δίωξη του Αλή. Κι εκεί όμως είχε γρήγορα περιπέτειες. Οι Άγγλοι «**προστάτες**» τον φυλάκισαν μαζί με άλλους συντρόφους του που εκδηλώνονταν υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας. Μετά την απελευθέρωση συνεργάστηκε στο Ναύπλιο με τον Καποδίστρια. Μετά τη δολοφονία

του Κυβερνήτη ο Ταγιαπέρας ξαναγύρισε στη Ζάκυνθο ως γιατρός της φτωχολογιάς. Στις λογοτεχνικές του δημιουργίες περιλαμβάνεται το έργο «**Κυρά Φροσύνη**», με μνήμες από τα Ιωάννινα και τον Αλή.

33. ΤΖΟΥΛΑΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Σύγχρονος του Κερκυραίου Ιωάννη Πασχάλη - Δονά ήταν ο Κεφαλλονίτης ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Φραγκίσκος Τζουλάτης (1762-1805). Σπούδασε ιατρική και φιλοσοφία στην Πάδοβα, όπου κι αναγορεύτηκε διδάκτορας, ενώ έγινε και μέλος της Ιατρικής Ακαδημίας της Βενετίας. Το 1785 επέστρεψε στην Κεφαλονιά, όπου διορίστηκε αρχίατρος. Έλαβε επίσης πολιτικά αξιώματα (διοικητής Ιθάκης, βουλευτής το 1800, μέλος της Συνταγματικής Βουλής της Ιονίου Πολιτείας). Έγραψε βιβλία περιγραφικά της πατρίδας του και πολιτικά κείμενα. Ενδιαφέρουσα είναι η διδακτορική διατριβή του (Βενετία 1787) με θέμα «**Περί δυνάμεως της μουσικής εις τας παθήσεις, τα ήθη και τας ασθενείας και περί της ιατρικής χρήσεως του χορού**».

34. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ο Αθανάσιος Υψηλάντης (1711-1789) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν γόνος της παλαιάς οικογένειας των Υψηλάντη, που είχε εγκατασταθεί στην Πόλη από το 1665. Σπούδασε ιατρική και φιλοσοφία στην Πάδοβα. Εργάστηκε στην Κωνσταντινούπολη και πέτυχε να γίνει αρχίατρος στην αυλή του Μεγάλου Βεζίρη Ρεντζίπ πασά, αργότερα δε γιατρός του ηγεμόνα της Βλαχίας Γρηγόριου Γκίκα. Ο Υψηλάντης πρόσθεσε αργότερα ως δεύτερο επώνυμο Κομνηνός, καθώς, όπως υποστήριζε, οι δύο οικογένειες είχαν συγγενικό δεσμό μεταξύ τους. Ο γιατρός Αθανάσιος Υψηλάντης-Κομνηνός θεωρείται σπουδαίος χρονικογράφος και έχει γράψει «**Πολιτικών και Θρησκευτικών Βιβλία 12**». Αρκετές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του διασώζει στο έργο του «**Βίοι Παράλληλοι**» (Τόμος 6ος, 1874) ο γιατρός και πρώτος πτυχιούχος και διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστάσιος Γούδας. Από το μεγάλο αυτό έργο ο αρχιμανδρίτης Γερμανός Αφθονίδης εξέδωσε τα Βιβλία Η', Θ', Γ' που αναφέρονται στα μετά την Άλωση (Φωτοαναστατική επανέκδοση 1971).

35. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Γεννημένος στην Καστοριά ο Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847) φοίτησε σε σχολείο στο Βουκουρέστι. Αργότερα σπούδασε στη Βούδα γλώσσες, φιλολογία και ιατρική και ακόμα νομική και κοινωνικές επιστήμες στην Πάδοβα. Σταδιοδρόμησε στο Βουκουρέστι ως δάσκαλος και στο Ιάσιο ως δικαστής. Εκτιμήθηκε μάλιστα γιατί θεσμοθέτησε το ιδιωτικό δίκαιο της περιοχής. Ως γιατρός δεν είναι γνωστό αν

εργάστηκε, μελέτησε όμως σε βάθος τον Ιπποκράτη και επεδίωξε να διαχωρίσει με φιλολογικά και γλωσσικά κριτήρια, τα γνήσια έργα του Ιπποκράτη από τα νόθα της ιπποκρατικής συλλογής. Φιλικός, έφρασε πριν την επανάσταση του 1821 ως εθναπόστολος στα Επτάνησα. Πέρα από όλα αυτά ο Αθανάσιος Χριστόπουλος διακρίθηκε ως λυρικός ποιητής που αποκλήθηκε «**νέος Ανακρέων**». Είναι ένας από τους προδρόμους της νεοελληνικής ποίησης και αναφέρεται ως «**δάσκαλος**» του Σολωμού, μαζί με τον Βηλαρά, στα προλεγόμενα του Ιάκωβου Πολυλά που διέσωσε και εξέδωσε το έργο του εθνικού ποιητή. Ο Χριστόπουλος έφυγε το 1836 στην Τρανσυλβανία, όπου και πέθανε το 1847.

-
1. Κ. Πουρναρόπουλος, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα 1965.
  2. ^{2,3,4.} www.servou.gr *Μεταβυζαντινή και νεώτερη Ιατρική (18ος αιώνας).*

ΜΕΡΟΣ Β'

ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ & ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΟΥ 1821

Β.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περίοδος της Οθωμανικής καταδυνάστευσης, παρά τη μακράιωνη διάρκειά της, υπήρξε για την ομαδική συνείδηση των υπόδουλων Ελλήνων μια διαρκής προσωρινότητα, μέσα στην οποία καλλιεργήθηκε η μόνιμη αιτιολογία της εθνικής παλιγγενεσίας και η απελευθερωτική ιδεολογία των αλυτρώτων.

Το όραμα για την επανασυγκρότηση του δικαιούχου κράτους που καταλύθηκε το 1453 με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, υπήρξε όχι μόνο παθητική μνήμη συντήρησης της ιδέας της ελευθερίας, αλλά και ενεργητική υπενθύμιση ενός ανοιχτού λογαριασμού, που περνούσε από γενεά σε γενεά και όταν ευνοούσαν οι τρέχουσες συγκυρίες, εκδηλωνόταν ως εξέγερση.

Στα τετρακόσια χρόνια της Τουρκοκρατίας έχει καταγραφεί αξιοσημείωτος αριθμός εξεγέρσεων ποικίλης εμβέλειας, οι οποίες –ανεξάρτητα από την ατυχή έκβασή τους– λειτούργησαν ως πεδία ζύμωσης αξιών και συσσώρευσης εμπειριών που συνέτειναν στο έπος του απελευθερωτικού αγώνα του 1821 και στην ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στις 1 Ιανουαρίου 1822.

Για την επιτυχή έκβαση ενός απελευθερωτικού αγώνα της σημασίας και της διάστασης της ελληνικής επανάστασης του 1821 απαραίτητες προϋποθέσεις υπήρξαν, αφενός η ψυχική προετοιμασία των υπόδουλων Ελλήνων και αφετέρου η δημιουργία της ενδεδειγμένης υποδομής, που αφορούσε, μεταξύ άλλων, στη συγκρότηση αξιόμαχων δυνάμεων, στην εξασφάλιση πόρων και εφοδίων και στην οργάνωση επιμελητείας. Η ανάπτυξη των χερσαίων στρατιωτικών δυνάμεων είχε ως βάση τα σώματα των κλεφτών και των αρματολών, ενώ οι ναυτικές δυνάμεις οργανώθηκαν σταδιακά με την μετατροπή των σιτοκάραβων¹ (1. Δ Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 1931) της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών σε πολεμικά πλοία.¹ Η εξασφάλιση πόρων και εφοδίων υπήρξε αρχικά ευθύνη της Φιλικής Εταιρείας² και στη συνέχεια των συγκροτηθέντων αρχών της επανάστασης, όπως της Πελοποννησιακής Γερουσίας, του Αρείου Πάγου και άλλων.³

Οι συνεχείς, όμως, προσπάθειες και πρωτοβουλίες στήριξης της επανάστασης με τη δημιουργία οργανωτικών δομών και την εξασφάλιση πόρων και εφοδίων δεν περιελάμβαναν ιδιαίτερη μέριμνα για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των μαχητών και την ιατροκοινωνική προστασία των αμάχων.

Κατά τα τελευταία χρόνια της προεπαναστατικής περιόδου ο αριθμός των ιατρών, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες 1.000.000 περίπου κατοίκων, δεν υπερέβαινε τους 90. Μετά την επανάσταση⁴ και με την άφιξη στην Ελλάδα Ελλήνων και φιλελλήνων

---

¹ . Ι. Θεοφανίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1824-1826*, Αθήνα 1932.

² . Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1965.

³ . Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1961.

⁴ . Φίνλεϋ, ό.π. (σημ. 3).

ιατρών από το εξωτερικό ο συνολικός αριθμός τους ουδέποτε υπερέβη τους 500, ενώ οι υπάρχουσες ανάγκες⁵ λόγω του πλήθους των τραυματιών από τις πολεμικές διενέξεις⁶ και των ασθενών από την εκδήλωση επιδημιών υπήρξαν τεράστιες. Τα δεδομένα αυτά, τα οποία είναι άξια κριτικής προσέγγισης και ανάλυσης, αναδεικνύουν τις τραγικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθη ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821 και αποδεικνύουν το μεγαλείο της ψυχής και την πίστη στην ελευθερία του σκλαβωμένου έθνους.

---

⁵ . Ι. Παπαγεωργίου, *Η Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των αγωνιστών του 1821*, Ηράκλειο 1965.

⁶ . Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821*, Πάτρα 1877.

Β.2 ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΥΓΕΙΑΣ

Οι συνθήκες υγιεινής διαβίωσης, ένδυσης και διατροφής, της συντριπτικής πλειοψηφίας των υπόδουλων Ελλήνων, θα μπορούσαν να αξιολογηθούν ως υποβαθμισμένες και να χαρακτηριστούν ως άθλιες την περίοδο της διεξαγωγής του αγώνα για την ελευθερία.

Οι παράγοντες, που συνεισέφεραν στη συνεχή υποβάθμιση της δημόσιας υγείας στα χρόνια της εθνικής παλιγγενεσίας αφορούσαν στις απρογραμματίστες και αλλεπάλληλες μετακινήσεις των αγωνιστών, στον αναγκαστικό συνωστισμό πληθυσμιακών ομάδων σε αστικά κέντρα, στις συχνές πολιορκίες πόλεων και οχυρών και στις συνεχείς πολεμικές αντιπαραθέσεις, που συνεπάγονταν αφενός ταλαιπωρίες, σε βαθμό ψυχοσωματικής εξόντωσης και αφετέρου έλλειψη πόσιμου νερού, τροφίμων, φαρμάκων και άλλων εφοδίων.⁷ Επιπρόσθετα, σε ορισμένες περιοχές της χώρας το υγρό κλίμα και το γεωφυσικό περιβάλλον ευνοούσαν την εκδήλωση επιδημιών, που επιβάρυναν ακόμη περισσότερο την ήδη δυσμενή κατάσταση των αγωνιστών και των οικογενειών τους.⁸

Ειδικότερα, η αγωνιώδης αναζήτηση προστασίας των κατοίκων της υπαίθρου συνεισέφερε στη συγκέντρωση πλήθους ανθρώπων σε οργανωμένες και οχυρωμένες πόλεις.⁹ Η συμβίωσή τους υπό άθλιες συνθήκες, χωρίς μηχανισμούς απομάκρυνσης των απορριμμάτων, με ελλείψεις στις υποδομές ύδρευσης και αποχέτευσης, οδηγούσε συχνά σε εκδήλωση σοβαρών επιδημιών.

Η πρώτη καταγεγραμμένη επιδημία μετά την κήρυξη της επανάστασης εκδηλώθηκε στην Τρίπολη,¹⁰ είχε ως αιτία τον εξανθηματικό τύφο και προκάλεσε περίπου 3.000 θανάτους, ενώ επιδημία τύφου εκδηλώθηκε, αργότερα, στο Ναύπλιο και σε άλλες πόλεις που τελούσαν υπό πολιορκία.¹¹

---

⁷ . Κόκκινος, ό.π. (σημ. 1).

⁸ . Θεοφανίδης, ό.π. (σημ. 2).

⁹ . Δημακόπουλος, ό.π. (σημ. 4).

¹⁰ . Κ Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957.

¹¹ . Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, Αθήνα 1873.

Η διατροφή των αγωνιζομένων Ελλήνων περιλάμβανε κυρίως ψωμί, παξιμάδια, βρασμένο καλαμπόκι και σπανιότερα κρέας και ψάρια. Περιλάμβανε, επίσης, κρασί και ρακή, ενώ το λάδι, φαίνεται, ότι ήταν το μόνο προϊόν διατροφής, που υπήρχε σε επάρκεια καθ' όλη τη διάρκεια του αγώνα.¹²

Σε περιπτώσεις πολιορκιών¹³, όπως αυτή του Μεσολογγίου,¹⁴ οι πολιορκημένοι μετά την εξάντληση των αποθεμάτων τροφίμων αναγκάστηκαν να καταναλώσουν οτιδήποτε ήταν δυνατό να μασηθεί.¹⁵ Στην αρχή κατανάλωσαν όλα τα κατοικίδια ζώα που υπήρχαν, όπως άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια, καμήλες, σκύλους, γάτες, στη συνέχεια ποντικούς και κάθε άλλο «ακάθαρτο ζώο», ενώ χρησιμοποιήθηκαν ακόμα και δέρματα ζώων για τον κορεσμό της πείνας.¹⁶ Στην απόγνωση τους κάποιοι κατέφυγαν στη νεκροφαγία¹⁷ πτωμάτων και μάλιστα συγγενών τους¹⁸.

Η ακατάλληλη διατροφή προκαλούσε δυσεντερία, που εξαντλούσε ακόμη περισσότερο τους αποδυναμωμένους οργανισμούς των αγωνιστών του 1821, ενώ έκδηλα ήταν τα συμπτώματα αβιταμινώσεων, κυρίως από την έλλειψη της βιταμίνης C, που προκαλούσε σκορβούτο.

Η πρόσβαση σε αποθέματα υγιεινού πόσιμου νερού ήταν συχνά προβληματική, είτε γιατί δεν επαρκούσαν οι διαθέσιμες ποσότητες για τις υφιστάμενες ανάγκες, είτε γιατί ο εχθρός κυριέυε τις πηγές υδροδοσίας και ανέκοπτε την ύδρευση πόλεων και περιοχών, που τελούσαν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων.

Τα νερά των πηγαδιών μολύνονταν είτε προσχεδιασμένα από τους μαχητές της ελευθερίας, για να μη χρησιμοποιούνται από τους Τούρκους, είτε με τα χάλκινα σκεύη, τα οποία έρριπταν οι Έλληνες στα πηγάδια για να τα κρύψουν, ιδιαίτερα την περίοδο της εκστρατείας του Δράμαλη:¹⁹

«Τα πηγάδια του Άργους είχαν σχεδόν εξαντληθεί και τα ολίγα νερά που είχαν απομείνει είχαν δηλητηριασθεί από την οξείδωσιν των χαλκίνων σκευών που είχαν ρίψει μέσα φεύγοντας οι κάτοικοι δια να τα αποκρύψουν και να τα επανεύρουν αργότερα».

Οι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου έπιναν το γλυφό νερό της λιμνοθάλασσας, των λίγων πηγαδιών και των δύο δεξαμενών που ήταν γεμάτα πτώματα. Για το θέμα αυτό ο Κασομούλης αναφέρει στα «Απομνημονεύματά» του, τα εξής:²⁰

¹² . Μπ. Άννινος, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα 1925.

¹³ . Κόκκινος, ό.π. (σημ. 1).

¹⁴ . Σπυρομήλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου*, Αθήνα 1957.

¹⁵ . Α. Σμοκοβίτης, *Οι συνθήκες υγιεινής στο πολιορκημένο Μεσολόγγι*, Θεσσαλονίκη 1972.

¹⁶ . Δεληγιάννης, ό.π. (σημ. 11).

¹⁷ . Σπυρομήλιος, ό.π. (σημ. 14).

¹⁸ . Α. Μίχος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1883.

¹⁹ . Κόκκινος, ό.π. (σημ. 1).

²⁰ . Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833)*, Αθήνα 1940.

«... το νερό των δεξαμενών είχε γίνει ένα μίγμα αλλόκοτον· ότι ήθελες μέσα εύρισκες· μυαλά, εντόσθια, αίμα, κεφάλια – και οι Έλληνες έπιναν και υπέμενεσκαν με όλην την αδιαφορίαν».

Συχνά, τα διάφορα λάφυρα²¹ και ιδιαίτερα τα ενδύματα που έπαιρναν οι ρακένδυτοι αγωνιστές από τους νεκρούς αντιπάλους τους αποτελούσαν αιτίες σοβαρών λοιμώξεων που εξελισσόταν σε θανατηφόρες.²² Γενικότερα, οι συνθήκες δημόσιας υγείας της εποχής και τα δεινά που προκαλούσε ο αγώνας για την ελευθερία ευνοούσαν την εκδήλωση σοβαρών ασθενειών, από τις οποίες οι κυριότερες ήταν η δυσεντερία, η χολέρα, η πανώλης, η ευλογιά και η ελονοσία, που προκάλεσαν αθροιστικά περισσότερους θανάτους, συγκριτικά με τις απώλειες στα πεδία των μαχών.²³ Οι ασθένειες αυτές, που συχνά εξελίσσονταν σε επιδημίες και γενικότερα οι αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν, δεν έκαμψαν το ηθικό των Ελλήνων, που αγωνίζονταν νηστικοί, άρρωστοι, πληγωμένοι, αλλά με πείσμα, με αισιοδοξία και με πίστη για την κατάκτηση της ελευθερίας.

---

²¹. Δεληγιάννης, ό.π. (σημ. 11).

²². Σ. Μελάς, *Ο Γέρος του Μοριά*, Αθήνα 1957.

²³. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce: Comprenant le précis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Paris 1824.

Β.3 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ ΙΑΤΡΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αρκετοί νέοι από διάφορες περιοχές της υπόδουλης Ελλάδος, προερχόμενοι σχεδόν αποκλειστικά από εύπορες αστικές οικογένειες, έσπευδαν σε πανεπιστήμια ευρωπαϊκών πόλεων για να σπουδάσουν, κατά προτίμηση Ιατρική, διότι κατά τον Κοραή «...θηριώδες έθνος εις μόνους τους ιατρούς αναγκάζεται να υποκρίνεται κάποιαν ημερότητα».²⁴

---

²⁴. Γ. Πουρναρόπουλος, *Ιατρική και Ιατροί κατά την Εθνεγερσίαν*, Νέα Εστία 1970.

Τα πανεπιστήμια επιλογής των Ελλήνων για ιατρικές σπουδές ήταν κυρίως της Πάδοβας, της Παβίας, της Πίζας και της Βιέννης, Αποφοιτούσαν από αυτά με διπλώματα που έφεραν την αναφορά «*Natione Graecus*», επέστρεφαν στην υπόδουλη πατρίδα και συνέτειναν στο να αμβλύνουν τον πόνο των ραγιάδων αδελφών τους και να διατηρήσουν άσβεστη την πίστη στην ελευθερία.²⁵ Κάποιοι εξ αυτών, ανερχόμενοι στην κλίμακα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απέκτησαν αξιώματα, όπως οι γιατροί Μαυροκορδάτος και Νικούσιος οι οποίοι έγιναν Μεγάλοι Διερμηνείς. Ορισμένοι, όπως ο Ηπίτης, οργάνωσαν φιλελληνικά κομιτάτα στην Ευρώπη. Άλλοι, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, κατέστησαν διαφωτιστές του έθνους ή πολιτικοί της επανάστασης, όπως ο Α. Μαυροκορδάτος και ο Ι. Κωλέττης.

Τον Ρήγα Φεραίο τον πλαισίωσαν και τον στήριξαν στους αγώνες του οι ιατροί Εμμανουήλ Ιωάννης από την Καστοριά, Πολύζος Νικόλαος, Κυρίτσης Ιωάννης, Νικολαΐδης Δημήτριος, Φράγκος Πέτρος και οι φοιτητές της Ιατρικής Καρακάσης Κωνσταντίνος, Περραιβός Χριστόφορος και Σακελλάριος Γεώργιος.²⁶

Στη Φιλική Εταιρεία συμμετείχαν ως μέλη δεκάδες ιατροί,²⁷ ενώ αρκετοί υπήρξαν ευεργέτες του αγώνα, όπως ο Αρσάκης από την Ήπειρο, ο Δελλαπόρτας από την Κεφαλλονιά,²⁸ ο Σακελλάριος από την Κοζάνη και ο Φλέβας από τη Νάουσα. Τέλος, ιατρός ήταν ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος Ιωάννης Καποδίστριας.²⁹

Από τους επιστήμονες ιατρούς,³⁰ λίγοι σχετικά, επέλεξαν να εμπλακούν στο ένοπλο σκέλος της εθνεγερσίας και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους αγωνιστές της επανάστασης (Πίν. 1). Όσοι τελικά ενεπλάκησαν,³¹ ασχολήθηκαν περισσότερο με την αντιμετώπιση παθολογικών καταστάσεων και ελάχιστα με τη φροντίδα τραυμάτων και κακώσεων, με συνέπεια η ιατρονοσηλευτική περίθαλψη να στηριχθεί σε φιλέλληνες αλλοδαπούς ιατρούς³² και κυρίως στους λεγόμενους πρακτικούς ή εμπειρικούς ιατρούς, οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση με τους κομπογιαννίτες και τους τσαρλατάνους.³³

---

²⁵ . Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1961.

²⁶ . Πουρναρόπουλος, ό.π. (σημ. 23).

²⁷ . Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 6).

²⁸ . Κ. Αλιβιζάτος, Η συμβολή των Κεφαλλήνων Ιατρών εις την επιστήμην και εις τον Εθνικόν αγώνα, *Ηώς* (1962).

²⁹ . Οικονόμου, ό.π. (σημ. 12).

³⁰ . Σ. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1960.

³¹ . Π. Παναγιωτάκος, *Οι Έλληνες Ασκληπιάδαι*, Αθήνα 1953.

³² . Γ. Πουρναρόπουλος, *Έλληνες και Ξένοι Ιατροί κατά την Επανάστασιν του 1821*, ΔΙΕΑ 1953.

³³ . Γ. Κωνσταντίνου, *Η Ιστορία των Στρατιωτικών Νοσοκομείων στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2010.

Πιν. 1. Κατανομή των επιστημόνων ιατρών που ενεπλάκησαν ενεργά στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821, κατά ονοματεπώνυμο, τόπο καταγωγής και Ιατρική Σχολή φοίτησης.

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
1	Αμιλιανός Στέφανος	Λέσβος	
2	Αλεξανδρίδης Δημήτριος	Τύρναβος	Ιένα
3	Αυγερινός Αγαμέμνων	Πύργος	Πάδοβα
4	Βαλλιάνος Θεόδωρος		
5	Βάγιας Λουκάς	Σούλι	
6	Βαλσαμάκης Μαρίνος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα
7	Βαλσαμάκης Νικόλαος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα
8	Βηλλαράς Ιωάννης	Ήπειρος	Πάδοβα
9	Βογορίτης – Ιωαννίδης Αθανάσιος		Μάλμπουργκ
10	Βρεττός – Παπαδόπουλος Α.		
11	Γαβδελάς Μιχαήλ	Ραψάνη	
12	Γαλάνης Αντώνιος		Πάδοβα
13	Γερακάρης Νικόλαος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα
14	Γιατράκος Παναγιώτης	Άρνα Λακωνίας	Πάδοβα
15	Γλαράκης Γεώργιος	Χίος	Γκέτιγκεν
16	Δεσύλλας Δημήτριος	Πάργα	Πίζα
17	Δούκας Ιωσήφ	Σάμος	Πίζα, Φλωρεντία
18	Δραγώνας Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	Ιταλία
19	Δροσίνης Ιωάννης-Χρόνης	Αμπελάκια Θεσσαλίας	Βιέννη
20	Ελευθεράτος Ιωάννης	Ρέθυμνο	
21	Ευθυμιάδης Γεώργιος	Αμπελάκια	
22	Ευσταθίου Ιωάννης		
23	Ζωγράφος		
24	Ηπίτης Πέτρος	Πάργα	Βιέννη
25	Ιωνάς Γεώργιος		
26	Καλλέργης Νικόλαος		
27	Καλογερόπουλος Σπυρίδων	Κέρκυρα	Πάδοβα
28	Καλύβας Νικόλαος	Ζάκυνθος	Αγ.Πετρούπολη

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
29	Κανέλλος Στέφανος	Κωνσταντινού πολη	Βίτσμπουργκ

30	Καρβελλάς Νικόλαος	Ζάκυνθος	Πίζα
31	Καρβελλάς Φραγκίσκος	Ζάκυνθος	Πάδοβα
32	Κατσαΐτης Σπυρίδων	Κεφαλλονιά	
33	Κλάδος Μαρίνος	Κρήτη	
34	Κονιστριώτης Γεώργιος		Φλωρεντία
35	Κονοφάγος Νικόλαος	Ήπειρος	
36	Κούρταλης Χασάν Αγά	Τουρκία	
37	Κρίτης Στέφανος	Κέρκυρα	
38	Κωλέττης Ν. Ιωάννης	Συρράκο	Πίζα
39	Λογοθέτης Γιώργος «Λυκούργος»	Σάμος	Βιέννη
40	Λουδοβίκος Σωτήριος		
41	Μαράτος Νικόλαος		
42	Μελισσηνός Άγγελος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Φλωρεντία, Μομπελλιέ
43	Ναύτης Μιχαήλ	Σμύρνη	
44	Νικολαΐδης Χρήστος	Παλιούρι	
45	Νίτσος Δημήτριος	Ιωάννινα	Παβία, Νάπολη, Παρίσι
46	Ντούρης Μάρκος		
47	Οικονόμος Στέφανος	Τζάρτζανη	Ιένα
48	Ολύμπιος Ιωάννης	Σκοτίνα Ολύμπου	
49	Παλαμηδός Π. Ιωάννης	Βόλος	
50	Πανταζιάδης Ιωάννης		
51	Παπαλεξόπουλος Νικόλαος	Ναύπλιο	
52	Πασχάλης Θεόδωρος	Σμύρνη	Πάδοβα
53	Πελοπίδας Κωνσταντίνος	Ιωάννινα	
54	Περίδης Πέτρος		
55	Περόγλου Ν. Στυλιανός	Σμύρνη	
56	Πετρίτσης Δ. Στάμος	Κεφαλλονιά	

Πιν.1.

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
57	Πίκολος Νικόλαος – Σπυρίδων	Τύρναβος	Βουκουρέστι, Παρίσι
58	Πολυλάς Αντώνιος	Κέρκυρα	
59	Πρασακάκης Ε. Ιωάννης	Χίος	Λωζάνη, Μομπελλιέ, Παρίσι
60	Πυλαρινός Σ. Σταματέλος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
61	Πύρρος Διονύσιος		Παβία
62	Ραζής Κωνσταντίνος	Αιτωλικό	
63	Ρόδιος Γ. Παναγιώτης	Ρόδος	Πάδοβα
64	Σοφιανόπουλος Παναγιώτης	Σκοπωτός Καλαβρύτων	Πάδοβα

65	Σπαγαρίνης Αλέξανδρος		Πεδεμόντιο
66	Σπαθής Στυλιανός		Βιέννη
67	Στεφανίτσης Δ. Πέτρος	Λευκάδα	
68	Στεφάνου Παναγιώτης	Ζάκυνθος	Πάδοβα
69	Τυπάλδος – Κοζάκης Γεώργιος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
70	Τυπάλδος – Χαριτάτος Δημήτριος	Κεφαλλονιά	Πάδοβα, Παρίσι
71	Φιλητάς Χριστόφορος	Ήπειρος	Νάπολη
72	Φωκάς Ηλίας		
73	Φωτιάδης Εμμανουήλ		Μόναχο, Βιέννη
74	Χορτάκης Νικόλαος	Σμύρνη	
75	Χριστόπουλος Αθανάσιος	Καστοριά	Πάδοβα
76	Χρόνιας Ι. Δροσινός	Αμπελάκια	Βιέννη
77	Χρυσοβελόνης Γεώργιος	Χίος	Πίζα
78	Χρυσοβελόνης Ιωάννης	Χίος	Πίζα

Β.4 ΠΡΑΚΤΙΚΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Οι πρακτικοί ή εμπειρικοί ιατροί ασκούσαν τη λεγόμενη «**Δημόδη Ιατρική**», κυρίως, στις ορεινές περιοχές της χώρας.³⁴ Ήταν ιδιαίτερα επιδέξιοι στην ανάταξη εξαρτημάτων και καταγμάτων, στην περιποίηση τραυμάτων και στην πραγματοποίηση μικροεπεμβάσεων, με συνέπεια να καλούνται και «**ιατροχειρουργοί**». Τους αποκαλούσαν, επίσης, «**ιατροφαρμακοποιούς**», γιατί, εκτός των ιατρικών πράξεων που επιτελούσαν, παρασκεύαζαν φάρμακα και συνέλεγαν βότανα, τα οποία χορηγούσαν, κατά περίπτωση, σε ασθενείς και τραυματίες.³⁵

Οι πρακτικοί ιατροί διακρίνονταν σε εξοχότατους, σε καλογιατρούς και βοτανοπόλες και έχαιραν εκτίμησης, διότι ήταν κοντά στους απλούς ανθρώπους στους οποίους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους χωρίς ή με συμβολική αμοιβή.

Συνήθως, η μετάδοση των γνώσεων και των εμπειριών στην άσκηση της πρακτικής ιατρικής ήταν οικογενειακή υπόθεση και περνούσε από τον πατέρα στα παιδιά του. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί η λειτουργία πρακτικών ιατροφαρμακευτικών σχολείων στην Αθήνα, το Καρπενήσι³⁶, τη Σπάρτη³⁷, τη Χίο³⁸ και αλλού, στα οποία διδάσκονταν σχετικά μαθήματα. Ένα τέτοιο ιατροφαρμακευτικό σχολείο ιδρύθηκε στο Μυστρά από τον Παναγιώτη Γιατράκο πριν από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα.

Στο σχολείο αυτό μαθήτευσαν οι πέντε νεώτεροι αδελφοί του Ανδρέας, Γεώργιος, Ηλίας, Μιχαήλ και Νικόλαος και αρκετοί άλλοι πρακτικοί ιατροί, όπως ο Ευαγόρας, ο Καστάνης, ο Παπαδάκης, ο Πετιμεζάς, ο Στρατάκης και ο Χασανάκος. Ορισμένοι εξ αυτών, εκτελούντες διπλά καθήκοντα γιατρού και πολεμιστού, έπεσαν ενδόξως μαχόμενοι.³⁹

Ο Παναγιώτης Γιατράκος είχε σπουδάσει για βραχύ χρονικό διάστημα Ιατρική στην Ιταλία και για το λόγο αυτό θεωρείτο από τους σύγχρονους του επιστήμονας ιατρός και όχι πρακτικός. Ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας και οπλαρχηγός σώματος, με το οποίο έλαβε μέρος σε αρκετές μάχες. Σε ανύποπτο χρόνο, πριν από την κήρυξη της επανάστασης, είχε προμηθευτεί τριακόσια (300) κιβώτια γεμάτα με χειρουργικά εργαλεία και φάρμακα, υλικό που αποδείχθηκε πολύτιμο κατά την πρώτη περίοδο του αγώνα.⁴⁰

³⁴. Μ. Λαμπρινίδης, Του Πασχάλη τα χάπια, *Ημερολόγιο Σκόκου* (1915).

³⁵. Ε. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948.

³⁶. Π. Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λίτζας και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας: Με τους Επισκόπους της και με σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των Μοναστηριών και των Σχολών της*, Αθήνα 1960.

³⁷. Α. Αθανασόπουλος, *Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (1965).

³⁸. Μ. Παϊδούσης, *Η Ιατρική εις την Χίο κατά τοις τελευταίους αιώνας (1600-1900)*, *Αργέντης* (1939) 2.

³⁹. Αθανασόπουλος, ό.π. (σημ. 32).

⁴⁰. Αθανασόπουλος, ό.π. (σημ. 32).

Στη Φιλική Εταιρεία⁴¹ με τον βαθμό του κατηχητή⁴² συμμετείχαν οι πρακτικοί ιατροί⁴³ Γιατράκος⁴⁴, Α. Πελοπίδας και Χρυσοσπάθης, ενώ ενεργό εμπλοκή στον απελευθερωτικό αγώνα⁴⁵ είτε παρέχοντας ιατρικές υπηρεσίες⁴⁶, είτε μαχόμενοι⁴⁷, είχαν δεκάδες άλλοι πρακτικοί ιατροί (πίνακας 2). Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται τουλάχιστον μία γυναίκα, η Ελένη, σύζυγος του οπλαρχηγού Βάσου Μαυροβουνιώτη. Στους πρακτικούς ιατρούς του Λιασκοβετσίου αναφέρεται, ιδιαίτερα, ο Γάλλος ιατρός και πρόξενος της Γαλλίας στην Ελλάδα C. Rouqueville, επισημαίνοντας τον ανταγωνισμό τους με τους Κεφαλλονίτες ιατρούς, οι περισσότεροι των οποίων ήταν απόφοιτοι Ιατρικών Σχολών της Ευρώπης.⁴⁸

Πίν. 2. Κατανομή των πρακτικών ιατρών που ενεπλάκησαν ενεργά στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821, κατά ονοματεπώνυμο και τόπο καταγωγής.

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
1	Αλμπέρτης Γεώργιος	Τήνος
2	Αμπρανίτης Τριαντάφυλλος	Ναύπακτος
3	Αρετάς Βασίλειος	
4	Αρετάς Γιαννάκος	
5	Γάβαρης Ιωάννης	Άρτα
6	Γένειας Γεώργιος	Άρτα
7	Γεωργίου Λάζαρος	Γαστούνη
8	Γιαννόπουλος Διονύσιος	Πύλος
9	Γιατράκος Ανδρέας	Άρνα Λακωνίας
10	Γιατράκος Γεώργιος	Άρνα Λακωνίας
11	Γιατράκος Ιωάννης	Άρνα Λακωνίας
12	Γιατράκος Μιχαήλ	Άρνα Λακωνίας
13	Γιατράκος Νικόλαος	Άρνα Λακωνίας
14	Γιώργενας Παναγιώτης	Κύμη
15	Γκίκας Αθανάσιος	Δωρίδα
16	Γκίκας Θεόδωρος	Δωρίδα
17	Θεοφιλόπουλος Νικόλαος	Βυτίνα
18	Ιατρόπουλος Νικόλαος ή Γιατρούλας	Καλαμάτα
19	Ιατρόπουλος Παναγιώτης	Ανδρίτσαινα
20	Ιατρός Βασίλειος	Χαλανδρίτσα
21	Ιατρού Αλέξιος ή Δαγορίσιος	Υπάτη

⁴¹. Κόκκινος, ό.π. (σημ. 1).

⁴². Π. Π. Γερμανός, *Απομνημονεύματα.*, Αθήνα 1956.

⁴³. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 6).

⁴⁴. Φ. (Φωτάκος) Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών, Φιλολογικά Χρονικά* (1960).

⁴⁵. Δεληγιάννης, ό.π. (σημ. 11).

⁴⁶. Κωνσταντίνου, ό.π. (σημ. 28).

⁴⁷. Κασομούλης, ό.π. (σημ. 19).

⁴⁸. Rouqueville, ό.π. (σημ. 22).

22	Κάββας Μιχαήλ	Άργος
23	Καλλίνικος (Ηγούμενος Μονής Κανδύλας)	
24	Κανταράκης Γεώργιος	Οίτυλο
25	Καπιτσινάκης Χαράλαμπος	Λακωνία
26	Καστάνης Θεόδωρος	Λακωνία
27	Κόλλιας Ιωάννης ή Χόρμοβας	Χόρμοβο
28	Κουρκουτάς Παναγιώτης	Λακωνία

Πίν. 2.

a/a	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
29	Κυριακός Κωνσταντίνος	Χόρμοβο
30	Κονοφάος Νικόλαος	Κέρκυρα
31	Λαμπράκης ή Λαμπρακάκος Νικόλαος	Πύλος
32	Λογοθέτης Λυκούργος ή Γεώργιος	Σάμος
33	Μαγιακλής Ιωάννης	Σπάρτη
34	Μαντζαρόπουλος Γεώργιος	
35	Μάντζας Μιχαήλ	Κερπινή
36	Μαυροβουνιώτου Ελένη, σύζυγος Βάσου	Σύρος
37	Μαυρογιάννης Α. Αντώνιος	Πάργα
38	Μελισσηνός Διονύσιος	Κέα
39	Μελισσηνός Νικόλαος	Κέα
40	Μεντώρος Αντώνιος	Τρίπολη
41	Μούρτζινος Παναγιώτης	Μάνη
42	Νικολαΐδης Χρήστος	Πολύγυρος
43	Νικολάου Αναστάσιος	Ήπειρος
44	Παναγιώτου Πέτρος	
45	Παπαγιαννόπουλος Αναστάσιος	Γορτυνία
46	Πελοπίδας Αναστάσιος	
47	Περδικάρης Ιωάννης	Προάστειο Καρδαμύλης
48	Πετιμεζάς Ανδρέας	Καλάβρυτα
49	Πετράκης Ανάργυρος	Αθήνα
50	Πράσινος Ιωάννης	Ιωάννινα
51	Σακελλαρίου Γεώργιος ή Λαμπριάδης	Κυνουρία
52	Σισίνης Γεώργιος	Γαστούνη
53	Σκαρπαλέζος Ιωάννης	Οίτυλο
54	Σούρτης Αθανάσιος	Αθήνα
55	Σταμουλάς Κωνσταντίνος	Σάμος
56	Σταυρόπουλος Ιωάννης	Ζατούνα
57	Στέφας	Ζάκυνθος
58	Φωτόπουλος Δημήτριος	Τρίπολη
59	Φωτόπουλος Ευθύμιος	Τρίπολη
60	Χόρμοβας Πέτρος	Χόρμοβο
61	Χρυσοσπάθης	

B.5 ΚΟΜΠΟΓΙΑΝΝΙΤΕΣ ΚΑΙ ΤΣΑΡΛΑΤΑΝΟΙ

Παράλληλα με τους επιστήμονες και τους πρακτικούς ιατρούς ασκούσαν ιατρικές πράξεις και χορηγούσαν φαρμακευτικά παρασκευάσματα, κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι.

Οι κομπογιαννίτες και οι τσαρλατάνοι ήταν ψευτογιατροί με ενδιαφέρον αποκλειστικά επικεντρωμένο στο οικονομικό όφελος και με τάση να περιαιτολογούν για τις θεραπευτικές τους επιτυχίες σε βαθμό τερατολογίας. Έφεραν ειδική ένδυση και κάλυπταν το κεφάλι τους με σαμαροκάλλπακο στο οποίο τοποθετούσαν, εμφανώς, φάρμακα πρώτης ανάγκης. Σε άλλες περιπτώσεις τοποθετούσαν τα φάρμακα σε σακούλες, τις οποίες κρεμούσαν σε εμφανή σημεία της ένδυσής τους και για το λόγο αυτό ονομάζονταν και σακουλαραίοι. Συνήθως είχαν ως συνοδεία έναν βοηθό, ο οποίος διαλαλούσε «γιατρός! γιατρικά! βότανα για κάθε αρρώστια!», ενώ μεταξύ τους χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερη συντεχνιακή διάλεκτο.⁴⁹ Οι κομπογιαννίτες και οι τσαρλατάνοι είχαν, επίσης, τα προσωνύμια

«*Βικογιατροί*», όταν συγκέντρωναν βότανα από την κοιλάδα του Βίκου ή «*Ματσοκάριδες*» γιατί κρατούσαν ρόπαλο (*mazuca*), κυρίως για να αμύνονται από τις επιθέσεις των συγγενών του ασθενούς, σε περίπτωση αποτυχίας της θεραπείας που εφάρμοζαν.⁵⁰

Η θεραπευτική αγωγή που συνιστούσαν, απαιτούσε αφενός υλικά για την παρασκευή φαρμάκων, τα οποία ήταν σχεδόν αδύνατο να εντοπιστούν και αφετέρου υιοθέτηση οδηγιών ιδιαίτερα πολύπλοκων στην εφαρμογή τους, ώστε σε περίπτωση κακής έκβασης της ασθένειας η ευθύνη να βαρύνει τον ασθενή και τους οικείους του.

Στην απίθανη περίπτωση ίασης του ασθενή, που ήταν πάντα συμπτωματική, εδραιώνονταν η φήμη του κομπογιαννίτη, ο οποίος γινόταν πρόσθετα περιζήτητος, αλλά και πρόσθετα επικίνδυνος.⁵¹ Ενδεικτικό γεγονός, που αναδεικνύει την κατάσταση, είναι η παρακάτω περιγραφή ενός περιστατικού από τον Max Raybaud:⁵²

«Είδα μέσα στην μάχη, δια την οποίαν θα ομιλήσω, ένα νέον Έλληνα - Αλβανό, τραυματισμένον ανάμεσα κροτάφου και του δεξιού αυτιού, από ένα πυροβολισμό, του οποίου το βόλι εξήλθεν από το αριστερό μάτι. Ένας εμπειρικός γιατρός, ενδεδυμένος με ράκη, στερούμενος εργαλείων, φαρμάκων και γνώσεων, απέσπασε με ψαλλίδια αυτό το μάτι, το οποίον εκρατείτο ακόμη και επέρασε μίαν τεραστίαν κορδέλλα εντός του ειδεχθούς τούτου τραύματος. Ο ασθενής δεν είχε ούτε μια στιγμή πυρετό και εθεραπεύθη μετ' ολίγον καιρό, μόνον το μάτι, το οποίον του απέμεινε είχεν πειραχθή εσωτερικώς, έμεινε σχεδόν τυφλός. Εν τούτοις ο τσαρλατάνος απέδωσεν εις την τέχνη του, αυτή την περίφημον θεραπείαν, η οποία

⁴⁹ . Ε. Εμμανουήλ, Ιατροσόφια και Τσαρλατάνοι, *Αρχεία Φαρμακευτικής* (1938) 3.

⁵⁰ . Π. Πατσέλης, *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1952.

⁵¹ . Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία*, τ. Γ', Αθήνα 1900.

⁵² . Πουρναρόπουλος, ό.π. (σημ. 23).

δεν ήτο πιθανώς παρά η ευεργεσία μιας μεγάλης νεότητος, ενός πολύ καθαρού αίματος και μιας εξαιρετικής κράσεως και η φήμη του ηυξήθη μέχρι σημείου, ώστε όταν τον συνήνησα εξ μήνας αργότερα εις το Άργος, ήτο κομψότατα ενδεδυμένος, ανεβασμένος επί ενός λαμπρού αλόγου Συρίας και περιεστοιχίζετο από πολυαρίθμους υπηρέτας».

B.6 ΠΑΡΕΧΟΜΕΝΕΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

Η παρεχόμενη υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη, κατά την περίοδο της εθνικής παλιγγενεσίας, ήταν ανάλογη με το υφιστάμενο επίπεδο των ιατρικών γνώσεων της εποχής. Ιατρικές πράξεις και διαδικασίες, όπως είναι η χορήγηση αναισθησίας, η μετάγγιση αίματος, η ασηψία, η αντισηψία και άλλες, ήταν παντελώς άγνωστες και η συνεισφορά του υγειονομικού προσωπικού στην περίθαλψη των τραυματιών και των ασθενών υποτυπώδης.

Στα πεδία των μαχών οι ελαφρά τραυματισμένοι ετύγχαναν φροντίδας, επί τόπου, από τους συμπολεμιστές τους, ενώ οι φέροντες βαριά τραύματα διακομίζονταν προς νοσηλεία σε μοναστήρια, όπως η Μονή του Ομπλού, της Βελανιδιάς και άλλες και αργότερα σε υποτυπώδη νοσοκομεία, τα οποία εν τω μεταξύ είχαν αρχίσει να συγκροτούνται.⁵³

Η φροντίδα των τραυμάτων περιλάμβανε καθαρισμό της εξωτερικής τους επιφάνειας με ρακή και εισαγωγή στο εσωτερικό τους αλοιφής παρασκευασμένης από λεύκωμα αυγού αναμεμιγμένου με κοινό λάδι και ρακή. Στη συνέχεια ετίθετο επί του τραύματος αλοιφή παρασκευασμένη από σαπούνι και ρακή και ακολουθούσε, κατά διαλείμματα η επίβρεξή του με ρακή, που φαίνεται ότι ήταν θεραπευτικό μέσο συνεχούς χρήσης. Σε ορισμένες περιπτώσεις απολύμαναν την πληγή με καυτό λίπος, όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Μακρυγιάννης:⁵⁴

«...Της έβγαλα το παλούκι από το ποδάρι της και το ζεμάτισα με ξύγκι. Όμως έγινε τούμπανο...».

Η επίδεση του τραύματος, ανεξάρτητα του βαθμού της σοβαρότητάς του, πραγματοποιείτο με ταινίες υφάσματος και μικρά καλάμια ή νάρθηκες κατασκευασμένους από ξύλο ή ναστόχαρτο.⁵⁵

Για την αιμόσταση των μεγάλων αγγείων χρησιμοποιείτο πυρακτωμένο σίδηρο, για την αιμόσταση των τριχοειδών οινόπνευμα, ενώ για τον έλεγχο των αιμοπτύσεων λόγω τραυμάτων του θώρακα χορηγείτο ζεσταμένο κρασί αναμεμιγμένο με κοινό βούτυρο.⁵⁶

Για τη συρραφή τραυμάτων, εκτός της κλασσικής τεχνικής με τη χρήση βελόνας και κοινής κλωστής, αναφέρεται από το Στρατηγό Μακρυγιάννη στα «**Απομνημονεύματά**» του, η χρήση κεφαλών μυρμηγκων:⁵⁷

«... Του ρίχτηκαν οι Τούρκοι απάνω του, παίρνει ένα γιαταγαράνι Τούρκικον και σκοτώνει τέσσερους· κι εκεί όπου τον πολεμούσαν του δίνουν μίαν μαχαιριά εις

⁵³ . Πουρναρόπουλος, ό.π. (σημ. 23).

⁵⁴ . Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957.

⁵⁵ . Α. Κούζης, *Η Ιατρική κατά τον Αγώνα. Αρχαία Ιατρικής*, τ. Γ', Αθήνα 1907.

⁵⁶ . Κούζης, ό.π. (σημ. 50)

⁵⁷ . Μακρυγιάννης, ό.π. (σημ. 49).

την κοιλιά και σκοτώνει τον Τούρκον και με το μαχαίρι εις την κοιλιά ήρθε εκεί όπου είμαστε εμείς εις το ταμπούρι. Και δεν του πειράξαμε το μαχαίρι· με τούτο εις την κοιλιά τον πήγαμε εκεί οπούταν οι ειδικοί μας και ήταν ο γιατρός· και τόβγαλε το μαχαίρι και με των μερμήγκων τα κεφάλια τούρραψε την κοιλιά. Και τράβηξε ο καημένος κοντά ένα χρόνο να γιατρευτεί. Γέρευε και πάλι ζηλώνεταν κι έβγαιναν οι κοπριές από την κοιλιά οπούταν η πληγή. Και ζει τώρα και δεν έχει ψωμί να φάγει ...»:

Για τη συγκεκριμένη πρακτική της συρραφής των τραυμάτων ο Γιάννης Βλαχογιάννης σημειώνει τα εξής:⁵⁸

«Η δια των κεφαλών των μυρμηγκων ραφή τραυμάτων, γνώριμος τοις εμπειρικοίς ιατροίς των χρόνων εκείνων, εγένετο ως εξής: Προσαγόμενοι μεγάλοι ζωντανοί μέρμηγκες, έδακνον τα χείλη του τραύματος, κεκλεισμένα, αμέσως δι' αποκοπτομένου του σώματος αυτών, έμενεν η κεφαλή σχηματίζουσα ούτω βελονιάν ικανώς ισχυράν».

Η θεραπευτική προσέγγιση παθολογικών καταστάσεων⁵⁹ είχε χαρακτήρα εμπειρικό και υποτυπώδη. Ενδεικτικά αναφέροντας, οι συστάσεις για την αντιμετώπιση των πυρετών αφορούσαν σε μαλάξεις με λάδι και για τις γριπώδεις συνδρομές χορήγηση αφεψήματος ξηρών σύκων και ξυλοκεράτων ή ζεσταμένου κρασιού με πιπέρι.⁶⁰

Για την αντιμετώπιση των οιδημάτων και των μωλώπων χρησιμοποιείτο ζεστό βούτυρο, για το οποίο ο Φωτάκος, υπασπιστής του Θ. Κολοκοτρώνη, αναφέρει τα εξής:⁶¹

«...Αποφασίσαμεν λοιπόν και τον εποτίσαμεν βούτυρον ζεστόν· τούτο εις την Πελοπόννησον είναι γνωστό ως ιατρικόν, όταν πέσει και δεν έχει έξωθεν του σώματος πληγήν, αλλά μώλωπας. Αφού δε έπιε ζεστόν βούτυρον, έπειτα τον εβάλαμεν εις ένα μέρος δια να μην τον φυσάει αέρας, και του ερρίψαμεν δια σκεπάσματος δυο καπότες... Το βάρος αυτό και το βούτυρο, το οποίον άναψε μέσα του, έφερεν ιδρώτας πολλούς και δι' αυτών έφυγαν από το κορμί του τα ζουπήματα».

Τα φάρμακα, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι επιστήμονες ιατροί και πολλοί από τους εμπειρικούς, ήταν κυρίως δρόγες (αλόη, θεριακή, κάρδαμο, κίνα, πιπερόριζα, σαμπούκο, σαρκοτρόφι, σίλφιο κ.ά.), η χρήση των οποίων ανάγεται στην εποχή του Διοσκουρίδη και η εντόπισή τους είναι εύκολη στη χλωρίδα της ελληνικής

⁵⁸ . Μακρυγιάννης, ό.π. (σημ. 49).

⁵⁹ . Πουρναρόπουλος, ό.π. (σημ. 23).

⁶⁰ . Καμπύρογλου, ό.π. (σημ. 46).

⁶¹ . Χρυσανθόπουλος, ό.π. (σημ. 39).

υπαίθρου.⁶² Ήταν, επίσης, ορισμένες φαρμακευτικές και χημικές ουσίες (άλας αψινθίας, βόραξ, γόμμα Αραβική, εμετική τρυξ, μίνιον, νίτριον, οξύμελι κ.ά.) και διάφορα σκευάσματα (balsamo di Tolu, elixir proprietatis, laudano di Barbaro κ.ά.), τα οποία προμηθεύονταν, όταν είχαν τη δυνατότητα, από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τα Επτάνησα και την Τεργέστη.⁶³

Εκτός των προαναφερθέντων δρογών, φαρμακευτικών και χημικών ουσιών, παρασκευάζονταν και ορισμένα φάρμακα βασισμένα σε μυστικές συνταγές, κυρίως από διάφορους εμπειρικούς γιατρούς, κομπογιαννίτες και τσαρλατάνους, οι οποίοι μετέδιδαν το μυστικό της σύνθεσης και της παρασκευής μόνο στους απογόνους τους.⁶⁴

Ως υπνωτικό χρησιμοποιείτο το αφιόνι, για το οποίο το ΙΕ' άρθρο του συμφωνητικού, που υπέγραψαν οι αρχηγοί της Φρουράς του Μεσολογγίου πριν από την ηρωική έξοδο, αναφέρει:⁶⁵

«...Τα μικρά παιδιά όλα να τα ποτίσουν αφιόνι οι γονείς, άμα σκοτειδιάσει για να μη κλαίνε».

Για τα οιδήματα των κάτω άκρων χρησιμοποιείτο αλατόνερο, για το οποίο ο Κανέλλος Δεληγιάννης αναφέρει στα «Απομνημονεύματά» του, τα εξής:⁶⁶

«...Απηυδισμένοι λοιπόν ημείς, από είκοσι ωρών οδοιπορίαν πεζοί, επέσαμεν ημιθανείς, ώστε δεν ηδυνάμεθα ουδείς τους πόδας μας να πατήσουμε, καθ' ότι ήτον πρησμένοι· και εκάμαμεν σαλαμούραν με αλάτι και τους επαστώσαμε».

Ως εμετικό χρησιμοποιούνταν «κόκοι τάταρου», οι οποίοι φαίνεται ότι ήταν υπέρ του δέοντος δραστικοί, τουλάχιστον για τον Αθανάσιο Κανακάρη, το θάνατο του οποίου ο Κ. Δεληγιάννης περιγράφει ως εξής:⁶⁷

«...Αλλά κατά δυστυχίαν της πατρίδος εις εκείνην την εποχήν ευρισκόμενος ο Θάνος Κανακάρης, Αντιπρόεδρος της Διοικήσεως, εις την Ερμιόνην με το Εκτελεστικόν και ησθενήσας ολίγον προσεκάλεσαν επί καλή τη πίστει ως ιατρόν, να τον επισκεφθεί τον Κωλέτην. Αυτός δε, ως ελέγετο τότε, του έδωσε δέκα κόκκους τάταρον εμετικόν κι εντός 24 ωρών απεβίωσεν από θάνατον οδυνηρόν της δυσεντερίας με πόνους τρομερούς εις το στόμαχον και εις τα έντερα. Και πολλοί εκ των ευρεθέντων τότε εκεί, ειδήμονες άνθρωποι, διαβεβαίουν ότι εκ προθέσεως του έδωκεν αυτό το εμετικόν και τον εδηλητηρίασεν».

---

⁶² . Ε. Τράμπερ, *Αναμνήσεις από την επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1960.

⁶³ . Εμμανουήλ, ό.π. (σημ. 30).

⁶⁴ . Εμμανουήλ, ό.π. (σημ. 44).

⁶⁵ . Κόκκινος, ό.π. (σημ. 1).

⁶⁶ . Δεληγιάννης, ό.π. (σημ. 11).

⁶⁷ . Δεληγιάννης, ό.π. (σημ. 11).

Μια χαρακτηριστική εικόνα της τραγικής κατάστασης που επικρατούσε στο πεδίο της περιθάλλης των τραυματιών του Αγώνα, παρέχει ο Χρ. Βυζάντιος, ο οποίος περιγράφοντας την εκστρατεία του Φαβιέρου στην Κάρυστο, αναφέρει τα εξής:⁶⁸

«...Οι πληγωμένοι ενταύθα υπέστησαν τα πάνδεινα, διότι ουδείς εφρόντιζε περί της μεταφοράς αυτών εις το στρατόπεδον, όπερ έκειτο ου μακράν από του τόπου της εφόδου, ήτοι ενός τετάρτου της ώρας. Οι πληγωμένοι όθεν επορεύοντο εκείσε, όπως εδύναντο άλλοι μεν συρόμενοι, άλλοι δε βοηθούμενοι υπό των τυχόντων προσήρχοντο προς τον εκεί χειρούργον. Το δε θέαμα της πρώτης βοήθειας των πληγωμένων παρά του αρχιχειρούργου Τράιβερ ήτο φρικώδες. Περίπου διακόσιοι πληγωμένοι, κείμενοι εκτάδην εντός περιβολίου λεμονεώνος εξέβαλλον γοεράς φωνάς, ιδίως οι πληγωμένοι εκ σφαίρας πυροβόλων. Εκεί φύλλον θύρας έκειτο επί πετρών, χρησιμεύον ως τράπεζα, επ' αυτής δε στρατιώται τινες του πυροβολικού, ων ως ερρέθη εν τη ιστορία, οι άξονες των πυροβόλων είχαν θραυσθή, ελάμβανον ανά ένα των πληγωμένων χερσί τε και ποσί και κατέκλινον αυτόν επί της ούτω κειμένης τραπέζης. Ο δε ειρημένος αρχιχειρούργος, έχων ανασευσρμένας τας χειρίδας του ιματίου του και κρατών μάχαιραν ανά χείρας, όλως καθημαγμένος έτεμνεν ανηλεώς τα προσβληθέντα μέλη του πληγωθέντος και είτα επέδενε ταύτα. Ανασυρομένου τούτου εκ της τραπέζης ετίθετο άλλος και ούτω καθεξής· άπαντες οι δυνηθέντες ή, κάλλιον ειπείν οι ευτυχήσαντες να έλθωσιν εκείσε, ελάμβανον την πρώτην βοήθειαν των πληγών των, ως ελάβομεν και ημείς αυτοί».

Επιπρόσθετα, η έλλειψη φαρμάκων και υγειονομικού υλικού ήταν συχνότατη. Ο φροντιστής της Δυτικής Ελλάδος Γιαννάκης Δροσίνης σε έγγραφό του προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη αναφέρει:⁶⁹

«...Χρήματα δεν έχομεν ούτε οβολόν δια να προφθάσωμεν καν τους πληγωμένους, όχι με τίποτες άλλο ειμή με κρασί δια να πλύνουν τας πληγάς των».

Προς την ίδια κατεύθυνση οι πολιορκημένοι στην Ακρόπολη Αθηνών αναφέρουν σε έγγραφό τους προς τη Διοίκηση, με ημερομηνία 1702-1827, τα εξής:⁷⁰

«...Οι άρρωστοι αποθαίνουν αδίκως με το να μην έχουν τα αναγκαία τους· σχεδόν τίποτε, τόσον και λαβωμένοι δεν έχουν ούτε αλοιφή ούτε ζαντό, ούτε δεσίματα, αλλά βρωμίζουν και αποθαίνουν...».

---

⁶⁸. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειάν και μαχών, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα 1956.

⁶⁹. *Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Δ', σσ. 570-571.

⁷⁰. Α. Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1841.

Τα προαναφερθέντα αναδεικνύουν τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την περίοδο της επανάστασης του 1821 στο πεδίο της υγειονομικής περίθαλψης και φροντίδας των αγωνιστών της ελευθερίας. Για το λόγο αυτό η ευχή «*Καλό βόλι*» εξέφραζε, συν τοις άλλοις, και την επιθυμία για ένα γρήγορο, ανώδυνο και ηρωικό θάνατο.

Β.7 ΤΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

Ο τακτικός στρατός του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους συνεστήθη με το Νόμο αρ. 8/01-04-1822.⁷¹ Η πρώτη στρατιωτική μονάδα που συγκροτήθηκε, βάσει του συγκεκριμένου νόμου, ήταν το 1ο Σύνταγμα Βαρέως Πεζικού, στο οποίο τοποθετήθηκε ως ιατρός ο Γερμανός **Heinrich Trieber**.⁷²

Τον Απρίλιο του 1822 συνεστήθη το Τάγμα των Φιλελλήνων με ιατρό το Γερμανό **Johann Deniel Elster** και με βοηθό του το Δανό **Friedrich Johannsen**.⁷⁴ Οι δύο αυτοί Φιλέλληνες ιατροί συγκρότησαν στο Μεσολόγγι πρόχειρο νοσοκομείο, στα πλαίσια της προετοιμασίας της εκστρατείας προς την Ήπειρο το 1822. Το νοσοκομείο αυτό λειτούργησε αρχικά με χορηγίες Φιλελλήνων της Ελβετίας, το έτος 1824 με χορηγίες του Λόρδου Βύρωνα και φαίνεται ότι διατηρήθηκε σε λειτουργία μέχρι την έξοδο του Μεσολογγίου το 1826, υπό τη Διεύθυνση του Ελβετού ιατρού **Johann Jakob Meyer**.⁷³

Τον Ιανουάριο του 1823 συνεστήθη η Γερμανική Λεγεώνα, στην οποία αναφέρεται ότι τοποθετήθηκε ως ιατρός ο Γερμανός **Johann Knoeffel**, ενώ μετά τη διάλυση του Τάγματος των Φιλελλήνων συγκροτήθηκε η ολιγάριθμη Λεγεώνα των Φιλελλήνων, στην οποία υπηρέτησε ως ιατρός αρχικά ο **H. Trieber** και στη συνέχεια ο **K. F. Bojons**.⁷⁴

Το 1824 ανέλαβε τη Διοίκηση του τακτικού στρατού ο συνταγματάρχης και ιατρός **Παναγιώτης Ρόδιος**, ο οποίος ενδιαφερόμενος για τη δημιουργία υποδομών περίθαλψης των τραυματιών, πρότεινε την ίδρυση συστηματικού στρατιωτικού νοσοκομείου στο Ναύπλιο. Την ίδια περίοδο ως ιατρός του τακτικού στρατού υπηρετούσε ο Η. Trieber, ο οποίος το 1826 ανέλαβε τη θέση του ιατρού του στρατού της Ρούμελης υπό τον Γεώργιο Καραϊσκάκη.⁷⁵

Στο στρατόπεδο της Σαλαμίνας ο Trieber συνέστησε πρόχειρο νοσοκομείο, το οποίο εγκαταστάθηκε στη Μονή της Φανερωμένης και κάλυπτε τις ανάγκες νοσηλείας τόσο των ανδρών του Καραϊσκάκη, όσο και των ανδρών του τακτικού στρατού, που εν τω μεταξύ είχε στρατοπεδεύσει στα Μέγαρα.⁷⁶

Στη Σαλαμίνα ο Trieber αντικαταστάθηκε από το Γερμανό ιατρό **E. Borman**, ο οποίος υπηρέτησε ως ιατρός και στο νέο τακτικό στρατό μετά το 1833.

---

⁷¹. Τράιμπερ, ό.π. (σημ. 57).

⁷². Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, *Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα 2000 (στο εξής: ΕΕΥΕΔ). ⁷⁴. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία του Τακτικού Στρατού*, Αθήνα 1837

⁷³. ΕΕΥΕΔ, ό.π. (σημ. 67).

⁷⁴. Γ. Δημακόπουλος, Η επί του Αγώνος υπέρ της Δημόσιας Υγείας ασκηθείσα κυβερνητική πολιτική, *Επιστημονική Επετηρίς της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών* (Αθήνα 1972)

⁷⁵. Τράιμπερ, ό.π. (σημ. 57).

⁷⁶. Τράιμπερ, ό.π. (σημ. 57).

Από τον μήνα Μάρτιο του 1829 και μετέπειτα διορίστηκαν ως ιατροί του τακτικού στρατού οι εξής:⁷⁷

- α. Ως ιατρός του Συντάγματος Πυροβολικού: Ο Henri Dumont από την Ελβετία.
- β. Ως ιατροί Τάγματος: – Ο Στυλιανός Αιμίλιος από τη Λέσβο.
– Ο Χρονίας Δροσινός από τα Αμπελάκια.
– Ο Στέφανος Κρίτης από την Κέρκυρα. – Ο Αντώνης Πολυλάς από την Κέρκυρα.
- γ. Ως ιατρός του Ιππικού: Ο E. Borman από τη Γερμανία.
- δ. Ως ιατρός του νοσοκομείου στο Ναύπλιο: Ο Friedrich Huebel από τη Γερμανία.

Εκτός των προαναφερθέντων, διορίστηκε ως Διευθυντής του Στρατιωτικού Φαρμακείου στο Ναύπλιο ο Γερμανός φαρμακοποιός **Adolf Mann**.

Οι Έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες ιατροί οι οποίοι στελέχωσαν τον τακτικό στρατό του ελεύθερου ελληνικού κράτους προσέφεραν ανεκτίμητες υπηρεσίες για την ευόδωση του απελευθερωτικού Αγώνα. Παρά το γεγονός ότι ήταν ολιγάριθμοι, διέθεταν ελάχιστα μέσα, εργάζονταν υπό αντίξοες συνθήκες και είχαν ως πρόσθετο βάρος το υφιστάμενο χαμηλό επίπεδο δημόσιας υγείας και τις ιδιόμορφες κλιματολογικές συνθήκες, που επικρατούσαν στις εμπόλεμες ζώνες, απέδωσαν έργο υπεύθυνο και αξιομνημόνευτο.

---

⁷⁷. Μαμούκας, ό.π. (σημ. 65).

Το σωτήριο έτος 2021, συμπληρώνονται 200 χρόνια από το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 και την κατάκτηση της Εθνικής μας παλιγγενεσίας. Η σπουδαιότητα αυτής της πολυσήμαντης επετείου για το παρόν και το μέλλον μας, μελετώντας εμβριθώς τα διδάγματα που εξάγονται από τον θυσιαστικό αγώνα των ενδόξων προγόνων μας. **Από την έως τώρα γόνιμη και καρποφόρο επιστημονική διεργασία, αποδείχθηκε ότι η Ελληνική Επανάσταση του 1821 υπήρξε ο πιο καθοριστικός παράγοντας για την οργάνωση του νέου Ελληνισμού, σε εθνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο.** Όμως, όπως συμβαίνει με τα πραγματικά μεγάλα γεγονότα, ήταν απαραίτητη και η οικουμενική της διάσταση. Δεν είναι τυχαίο ότι, παρά τις προειδοποιήσεις των Ελλήνων οπαδών του Διαφωτισμού, ότι το έθνος δεν ήταν έτοιμο να επαναστατήσει, λόγω απουσίας πνευματικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η Επανάσταση έγινε και, παρά τα μεγάλα προβλήματά της, πέτυχε την παλιγγενεσία, συγκινώντας ένα μεγάλο μέρος των Ευρωπαίων διανοητών και καλλιτεχνών, ενώ παράλληλα, τροφοδότησε εκ νέου τα διεθνή κινήματα για εθνική ανεξαρτησία και αποτίναξη κάθε μορφής δουλείας. Την ίδια στιγμή, η Επανάσταση συγκίνησε και συσπείρωσε διαφορετικές και αποκλίνουσες ομάδες και κοινωνικές τάξεις Ελλήνων, όπως εμπόρους, αρματολούς και κλέφτες, διανοούμενους, δασκάλους, φωτεινά πρόσωπα της Εκκλησίας, που αποτελούσε, στο πλαίσιο του Οθωμανικού Κράτους, την νομικά υπόλογη, αλλά και πολιτιστικά και εθνικά αδιαμφισβήτητη ηγεσία του σκλαβωμένου έθνους. Η διαπίστωση αυτή συνιστά ένα πειστικότατο τεκμήριο για την σημασία της μνήμης του γεγονότος αυτού στη χάραξη του μέλλοντος, όχι μόνο για την Ελληνική κοινωνία σήμερα, αλλά και του σύγχρονου ανθρώπου ευρύτερα. Ο λόγος που έκανε τα μέλη του Σώματος του Χριστού να συστρατευτούν σε μια ένοπλη εξέγερση, είναι η διάσωση του υπέστερου αγαθού της βασικής συνθήκης αλήθειας του ανθρωπίνου προσώπου, όπως αυτό κατανοήθηκε εξίσου στον Ευαγγελικό λόγο και συμπυκνώθηκε στο πρόσταγμα της Ελευθερίας, όχι απλώς ως εθνικής οριοθέτησης απέναντι στον άλλο, ούτε ως ατομικής δυνατότητας απεριόριστων επιλογών, αλλ' ως πάλης απέναντι σε κάθε συνθήκη θανάτου. Η έννοια της Δικαιοσύνης, ως τμήμα της ελευθερίας από τις άδικες δομές του θανάτου, η έννοια της Ελευθερίας να «**συλλογάζαι ελεύθερα**» και άρα καλά, η Ειρήνη, μέσα από την αλήθεια στις σχέσεις των ανθρώπων και άλλα πολλά όμοιά τους, είναι αυτά που συμποσούνται στην έννοια της Ελευθερίας και δικαιώνουν το ανεπανάληπτο δίλημμα, που οδηγεί σε κάθε είδους θυσία: **Ελευθερία ή Θάνατος!** Καθώς η Ορθόδοξη Εκκλησία επιδιώκει να διακονεί διαρκώς με τον λόγο της αυτή τη διαρκή και ματωμένη διεκδίκηση της Ελευθερίας στην πράξη, επιδιώκει με την επέτειο των 200 χρόνων της Επανάστασης να ξαναστρέψει τον στοχασμό στα γεγονότα της σπουδαίας και κρίσιμης εκείνης ιστορικής περιόδου, υπό το πρίσμα αυτής της έννοιας της Ελευθερίας και της σημασίας της σ' ένα ευρύτερο περιβάλλον, διαμορφωμένο από τις σύγχρονες συνθήκες και από τις συνέπειες της μεγάλης πνευματικής και οικονομικής κρίσης, που πλήττει τα τελευταία χρόνια την Ελληνική κοινωνία, αλλά και την αντίστοιχη κρίση στις σχέσεις των Κρατών, στο εσωτερικό των κοινωνιών

και στην κατάσταση όλου του πλανήτη. Επιδιώκει, όμως, παράλληλα, να ανταπαντήσει στην συστηματική, οργανωμένη και καλοσχεδιασμένη προσπάθεια αποδόμησης της ιστορικής αλήθειας, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, κυρίως ως προς την συμβολή της Εκκλησίας στην υπόθεση του Αγώνα της Ελευθερίας. Και αυτό το πράττει όχι με απολογητική διάθεση, αλλά προς τον σκοπό της ιστορικής αποκατάστασης, στηριζόμενη στις αυθεντικές ιστορικές πηγές, που δεν υπακούουν σε άνωθεν κελεύσματα και σκοτεινές σκοπιμότητες, αλλά παρακολουθούν τα γεγονότα και ακούν την διαχρονική φωνή των Αγωνιστών.

1. Την ανάδειξη των γεγονότων της Επανάστασης, των ιδεών που τη στήριξαν, των συνθηκών που ευνόησαν την οργάνωση και το ξέσπασμά της.
2. Τα μηνύματα που η Επανάσταση μπορεί να δώσει στους σημερινούς Έλληνες, ιδιαίτερα στους νέους, που δοκιμάζονται από τις αντίξοες συνθήκες της ποικιλόμορφης κρίσης.
3. Την ανάδειξη των ιστορικών γεγονότων και της ευρύτερης ιστορικής συγκυρίας, στοιχείων δηλ. που είναι σχετικά άγνωστα στους σημερινούς Έλληνες, είτε λόγω ελλιπούς ενημέρωσης, είτε λόγω μειωμένου ενδιαφέροντος (π.χ. διαλέξεις, ημερίδες, συνέδρια, παρουσιάσεις των τόμων με τα πρακτικά των Επιστημονικών μας Συνεδρίων κ.ά.)
4. Την ανάδειξη των ιδεών και των συλλογικών κατακτήσεων που η Επανάσταση έφερε στο προσκήνιο (π.χ. συλλογικοί δημοκρατικοί θεσμοί, με τη μορφή της Εθνοσυνέλευσης).
5. Μορφές και πρόσωπα του Αγώνα ή της ευρύτερης ιστορικής συγκυρίας, που έδρασαν πριν και αμέσως μετά, σε συνάρτηση με την Επανάσταση και που μπορούν να προβληθούν ως πρότυπα για τους Νεοέλληνες (π.χ. Ρήγας Φεραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γιάννης Μακρυγιάννης κ.ά.).
6. Την προσφορά της Εκκλησίας και του Κλήρου στον Αγώνα, τόσο πριν, όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (π.χ. διατήρηση της ταυτότητας του Γένους, Παιδεία, Κληρικοί αγωνιστές, Νεομάρτυρες, οικονομική συνεισφορά Μονών και πνευματική στήριξη του Αγώνα).
7. Διαχρονικά μηνύματα της Επανάστασης, που μπορούν να προβληθούν σήμερα, ανταποκρίνονται στις σημερινές ανάγκες και δημιουργούν προοπτική για ένα καλύτερο μέλλον (π.χ. αγάπη για την πατρίδα, αγωνιστικότητα, εμμονή στη συλλογική, εθνική, θρησκευτική και πολιτιστική μας ταυτότητα, διεκδίκηση των δικαίων μας με αποφασιστικότητα κ.ά.).

Όλα τα παραπάνω πρέπει ν' αναδειχθούν το 2021, για να τιμηθεί η μνήμη των ανθρώπων που αγωνίστηκαν για την ελευθερία μας. Η Ορθόδοξη Πίστη, ο υγιής πατριωτισμός, η επίγνωση της διαχρονικής συνέχειας του Γένους. Φυσικά, όλα αυτά θα γίνουν με σεβασμό προς τις ανάγκες του παρόντος και με προοπτική μέλλοντος. Το 1821 δεν θα το κλείσουμε στο Μουσείο, ούτε όμως θα το χρησιμοποιήσουμε για να δικαιώσουμε μονομερείς ερμηνείες, οι οποίες ουδεμία σχέση έχουν με αυτά που πρόσβευαν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές. Ιδιαίτερος, όταν απευθυνόμαστε σε νέους, καλόν είναι να τονίζεται η ελπίδα, η οποία κρατήθηκε ζωντανή στα δύσκολα χρόνια της δουλείας χάρις σε ένα συγκεκριμένο Όραμα: **Την Μεγάλη Ιδέα!** Ας αναζητήσουμε σήμερα μια Νέα Μεγάλη Ιδέα, η οποία δεν θα έχει περιεχόμενο εδαφικό, ούτε όμως, ανεδαφικό! Αν οι εκδηλώσεις μας ακολουθήσουν αυτό το

σκεπτικό, πιστεύω ότι δεν θα μείνουν στην απλή επετειακή τους διάσταση, αλλά θα προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία και διδάγματα στην παρούσα συγκυρία της κοινωνίας μας, κάνοντας τον εορτασμό των 200 χρόνων της Επανάστασης του 1821 ουσιαστικά γόνιμο για το μέλλον.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο απελευθερωτικός αγώνας του 1821 διεξήχθη κάτω από αντίξοες συνθήκες και με συνεχή αναδιάταξη δεδομένων, τα οποία συνδυαστικά με τον ιδίομορφο χαρακτήρα των Ελλήνων απειλούσαν συνεχώς την ευόδωση της πορείας του. Εξ ανάγκης οι προτεραιότητες αφορούσαν στην κάλυψη των στρατιωτικών και δημοσιονομικών αναγκών και ελάχιστα στην αντιμετώπιση θεμάτων δημόσιας υγείας, υγειονομικής περίθαλψης και ιατροκοινωνικής πρόνοιας.

Η Υπηρεσία Επιμελητείας η οποία συγκροτήθηκε αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης, ώστε να διασφαλιστεί ο εφοδιασμός σε όπλα, πολεμοφόδια και τρόφιμα, καθώς και η τακτικότητα της μισθοδοσίας των ενόπλων, ελάχιστα ασχολήθηκε με την προμήθεια σε υγειονομικό υλικό και φάρμακα. Όταν, μάλιστα, κατά την πορεία του αγώνα οι εισροές πόρων ελαχιστοποιήθηκαν, τότε κατέστη ελλιπέστατη έως ανύπαρκτη η διοικητική μέριμνα στα πεδία της σίτισης και της υγειονομικής περίθαλψης.

Τα προαναφερθέντα δικαιολογούν τις ανεπαρκείς υποδομές νοσηλευτικής φροντίδας, τον περιορισμένο αριθμό του υγειονομικού προσωπικού και τις σοβαρές ελλείψεις σε φαρμακοεπιδεσμικό υλικό, αναδεικνύοντας παράλληλα τη δύναμη ψυχής των ιατρών εκείνων που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον αγώνα. Κυρίως, όμως, αναδεικνύουν την πίστη του σκλαβωμένου γένους για το όραμα της ελευθερίας, το οποίο με τις στερήσεις, τους αγώνες και το αίμα έγινε πράξη, επιβεβαιώνοντας τους στίχους:

*«...Η μεγαλοσύνη στα Έθνη δεν μετριέται με το στρέμμα, με της καρδιάς
το πύρωμα μετριέται και το αίμα»*

Σ.Γ.Κ.Χ.Ο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΡΟΣ Α΄

- ¹. Κ. Πουρναρόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1965.
^{2,3,4}. www.servou.gr *Μεταβυζαντινή και νεώτερη Ιατρική (18ος αιώνας)*

ΜΕΡΟΣ Β΄

- ¹. Ι. Θεοφανίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού 1824-1826*, Αθήνα 1932.
². Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1965.
³. Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1961.
⁴. Φίνλεϋ, *ό.π.* (σημ. 3).
⁵. Ι. Παπαγεωργίου, *Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των αγωνιστών του 1821*, Ηράκλειο 1965.
⁶. Α. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821*, Πάτρα 1877.
⁷. Κόκκινος, *ό.π.* (σημ. 1).
⁸. Θεοφανίδης, *ό.π.* (σημ. 2).
⁹. Δημακόπουλος, *ό.π.* (σημ. 4).
¹⁰. Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957.
¹¹. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, Αθήνα 1873.
¹². Μπ. Αννινος, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα 1925.
¹³. Κόκκινος, *ό.π.* (σημ. 1).
¹⁴. Σπυρομήλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου*, Αθήνα 1957.
¹⁵. Α. Σμοκοβίτης, *Οι συνθήκες υγιεινής στο πολιορκημένο Μεσολόγγι*, Θεσσαλονίκη 1972.
¹⁶. Δεληγιάννης, *ό.π.* (σημ. 11).
¹⁷. Σπυρομήλιος, *ό.π.* (σημ. 14).
¹⁸. Α. Μίχος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1883.
¹⁹. Κόκκινος, *ό.π.* (σημ. 1).
²⁰. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833)*, Αθήνα 1940.
²¹. Δεληγιάννης, *ό.π.* (σημ. 11).
²². Σ. Μελάς, *Ο Γέρος του Μοριά*, Αθήνα 1957.
²³. F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce: Comprenant le précis des evenements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Paris 1824.
²⁴. Γ. Πουρναρόπουλος, *Ιατρική και Ιατροί κατά την Εθνεγερσίαν*, Νέα Εστία 1970.
²⁵. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία, τ. Β΄*, Θεσσαλονίκη 1961.
²⁶. Πουρναρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 23).
²⁷. Παπαγεωργίου, *ό.π.* (σημ. 6).
²⁸. Κ. Αλιβιζάτος, *Η συμβολή των Κεφαλλήνων Ιατρών εις την επιστήμην και εις τον Εθνικόν αγώνα*, Ηώς (1962).
²⁹. Οικονόμου, *ό.π.* (σημ. 12).
³⁰. Σ. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1960.
³¹. Π. Παναγιωτάκος, *Οι Έλληνες Ασκληπιάδαι*, Αθήνα 1953.

32. Γ. Πουρναρόπουλος, *Έλληνες και Ξένοι Ιατροί κατά την Επανάστασιν του 1821*, ΔΙΕΑ 1953.
33. Γ. Κωνσταντίνου, *Η Ιστορία των Στρατιωτικών Νοσοκομείων στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2010.
34. Μ. Λαμπρινίδης, *Του Πασχάλη τα χάπια*, Ημερολόγιο Σκόκου (1915).
35. Ε. Εμμανουήλ, *Ιστορία της Φαρμακευτικής*, Αθήνα 1948.
36. Π. Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λίτζας και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας: Με τους Επισκόπους της και με σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των Μοναστηριών και των Σχολών της*, Αθήνα 1960.
37. Α. Αθανασόπουλος, *Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά (1965)*.
38. Μ. Παϊδούσης, *Η Ιατρική εις την Χίο κατά τοις τελευταίους αιώνας (1600-1900)*, Αργέντης (1939) 2.
39. Αθανασόπουλος, *ό.π.* (σημ. 32).
40. Αθανασόπουλος, *ό.π.* (σημ. 32).
41. Κόκκινος, *ό.π.* (σημ. 1).
42. Π. Π. Γερμανός, *Απομνημονεύματα.*, Αθήνα 1956.
43. Παπαγεωργίου, *ό.π.* (σημ. 6).
44. Φ. (Φωτάκος) Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών, Φιλολογικά Χρονικά (1960)*.
45. Δεληγιάννης, *ό.π.* (σημ. 11).
46. Κωνσταντίνου, *ό.π.* (σημ. 28).
47. Κασομούλης, *ο.π.* (σημ. 19).
48. Rouquerville, *ό.π.* (σημ. 22).
49. Ε. Εμμανουήλ, *Ιατροσόφια και Τσαρλατάνοι, Αρχαία Φαρμακευτικής (1938) 3*.
50. Π. Πατσέλης, *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου, Ιωάννινα 1952*.
51. Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία, τ. Γ', Αθήνα 1900*.
52. Πουρναρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 23).
53. Πουρναρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 23).
54. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957.
55. Α. Κούζης, *Η Ιατρική κατά τον Αγώνα. Αρχαία Ιατρικής, τ. Γ', Αθήνα 1907*.
56. Κούζης, *ό.π.* (σημ. 50)
57. Μακρυγιάννης, *ό.π.* (σημ. 49).
58. Μακρυγιάννης, *ό.π.* (σημ. 49).
59. Πουρναρόπουλος, *ό.π.* (σημ. 23).
60. Καμπούρογλου, *ό.π.* (σημ. 46).
61. Χρυσανθόπουλος, *ό.π.* (σημ. 39).
62. Ε. Τράμπερ, *Αναμνήσεις από την επανάστασιν του 1821*, Αθήνα 1960.
63. Εμμανουήλ, *ό.π.* (σημ. 30).
64. Εμμανουήλ, *ό.π.* (σημ. 44).
65. Κόκκινος, *ό.π.* (σημ. 1).
66. Δεληγιάννης, *ό.π.* (σημ. 11).
67. Δεληγιάννης, *ό.π.* (σημ. 11).
68. Χ. Βυζάντιος, *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατείαν και μαχών, ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, Αθήνα 1956.
69. *Αρχαία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, τ. Δ', σσ. 570-571*.
70. Α. Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. ΣΤ', Αθήνα 1841*.
71. Τράμπερ, *ό.π.* (σημ. 57).

⁷². *Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, Ιστορία της Στρατιωτικής Ιατρικής στην Ελλάδα, Αθήνα 2000 (στο εξής: ΕΕΥΕΔ).* ⁷⁴. *Χ. Βυζάντιος, Ιστορία του Τακτικού Στρατού, Αθήνα 1837*

⁷³. *ΕΕΥΕΔ, ό.π. (σημ. 67).*

⁷⁴. *Γ. Δημακόπουλος, Η επί του Αγώνος υπέρ της Δημόσιας Υγείας ασκηθείσα κυβερνητική πολιτική, Επιστημονική Επετηρίς της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (Αθήνα 1972)*

⁷⁵. *Τράιμπερ, ό.π. (σημ. 57).*

⁷⁶. *Τράιμπερ, ό.π. (σημ. 57).*

⁷⁷. *Μαμούκας, ό.π. (σημ. 65).*

